

Iz knjižne izdaje

Etimologija

Zasnova Novega etimološkega slovarja
slovenskega jezika

FURLAN, Metka (2013): *Novi etimološki slovar slovenskega jezika: Poskusni zvezek*. Ljubljana: Založba ZRC.

2 ETIMOLOGIJA

Etimologija je razmeroma mlada znanstvena veda, ki se je v evropskem jezikoslovju kot posebna znanstvena disciplina diahronnega jezikoslovja s svojima temeljnima metodama, primerjalno metodo in metodo rekonstrukcije, ter dokazovalnim postopkom začela oblikovati šele v prvi polovici 19. stoletja, vzporedno z nastankom in razvojem indoevropskega primerjalnega jezikoslovja, svoj razcvet pa doživela šele v 20. stoletju.

Kot vrsta primarne radovednosti, ko se človek sprašuje, zakaj se temu reče tako in ne drugače oziroma zakaj določena pojavnost nosi prav to ime (Furlan, 30. SSJLK, 1994, 7), pa je v Evropi starejša. Zapis o tovrstnem spraševanju in odgovarjanju, kakršen koli namen so tedaj taka razglabljanja imela,¹⁸ najdemo že v antiki pri starih Grkih, ko se Platon (427–347 pr. n. št.)¹⁹ v Kratilu sprašuje o resničnem pomenu besed in Sokratu polaga v usta številna bolj ali manj fantastična razglabljanja o številnih grških besedah, kot je npr. tole o samostalniku ἄνθρωπος²⁰ m ‘človek, mož’:

»Takole. To poimenovanje – »človek« <ánthropos> – pomeni, da druga živa bitja o tem, kar vidijo, nič ne razmišljajo, niti tega ponovno ne preiščujejo <analogízetai> in zrejo <anathrei>, človek pa, hkrati s tem, da zagleda – se pravi, vidi <ópope> tudi znova zre <anathrei> in misli to, kar vidi <óropen>. Zato so človeka edinega od živih bitij pravilno imenovali <ánthropos>, ker ponovno zre, kar je videl <anathrôn hâ ópope>. (Kratil 399c)²¹

Grško besedo ἐτυμολογία f je evropski kulturni prostor prek Rimljanov – ti so jo glede na razumevanje pomena grške predloge prevajali oziroma razlagali npr. z *disciplina verborum originis* (Varro 116–27 pr. n. št.), *ide est, verbum ex verbo, veriloquium* (Cicero 106–43 pr. n. št.) oziroma *originatio* (Kvintilijan ok. 35–95 n. št.) – postopno, šele v 20. stoletju osvojil za ime te nove znanstvene discipline.²² Prvič se je beseda pojavila pri stoiku

¹⁸ K temu prim. »Kratil je divje ironičen, povsem »neresen« dialog« (Kocijančič, Platon: II, 847).

¹⁹ Še starejši so etimološki viri staroindijske tradicije iz časa pred gramatikom Pāṇinijem, ko najbolj verjetni avtor Yāska (približno 5. ali 6. stoletje pr. n. št.) izdela Nirukte (iz sti. *nir-uk-ta-* adj ‘izrečen, izgovorjen’ ← *nir* ‘naprej, ven’ + *vac-* ‘govoriti’), eno od šestih vedang, pomagal pri branju Ved, kjer so podane številne razlage, kako so besede nastale in kaj pomenijo, npr. da je pridevnik *dīrghá-* ‘dolg’ tvorjen iz glagola *drāgh-* ‘podaljšati’, da je samostalnik *varna-* ‘barva’ tvorjen iz *vj-* ‘pokriti’ itd. (Sarup 1967).

²⁰ Etimologija te grške besede še danes ni zadovoljivo pojasnjena. Pri najpogostejše navajanem izvajanju iz osnove ἄνδρ- v ἀνήρ m, g ἄνδρός ‘mož, moški’ predstavlja najšibkejšo točko fonetično razhajanje med dejansko osnovo ἄνθρ- s fonemom θ in predpostavljeno prvotno ἄνδρ- z drugačnim fonemom, tj. z δ.

²¹ V prevodu G. Kocijančiča.

²² Preden se je termin ustalil za označevanje nove znanstvene discipline, se v evropskem kulturnem prostoru pod vplivom rabe termina *etimologia* pri latinskih gramatikih uporablja v pomenu ‘oblikotvorje in besedotvorje’ (Knobloch 1986: 850). To se odraža tudi pri nas, v latinsko napisani Bohoričevi slovnici slovenskega jezika (1584) in njenih treh predelavah iz 18. stoletja. Na začetku 19. stoletja Jernej

Hzipuz²³ (ok. 279–206 pr. n. št.) in je Grkom kot izglagolski samostalnik iz ἔτυμο-λογέω ‘iskati pravi, resnični pomen’ (← ἔτυμος adj ‘pravi, resničen’) pomenila iskanje pravega, resničnega pomena besede. Skladno s sodobnimi predstavami o svetu in pojmovanjem o njem je spraševanje o pravem, resničnem besednem pomenu zamenjalo spraševanje o prvotnem besednem pomenu, ki se lahko pojasni šele, ko je prepoznan etimon,²⁴ najstarejša beseda ali njen del (praviloma koren), ki omogoča etimologijo leksema (npr. etimon sln. *kordiālen* ‘pristrčen, ljubezniv’ je lat. *cor* n, g *dis* ‘srce’, etimon lat. *cor* pa tako kot tudi sln. *srcē* ali n. *Herz* ‘srce’ pide. korenski samostalnik **k'erd-* ‘središče, sredina; srce’ itd.).

2.1 Tridelnost etimološkega postopka

Danes termin *etimologija* pomeni kar troje, saj se z njim ne označuje le posebna jezikoslovna disciplina in ne le jezikoslovni postopek, katerega cilj je etimološko pojasnjeni leksem, ampak pomeni tudi rezultat etimološkega postopka, ko se sprašujemo, kakšno etimologijo tale beseda ima. Etimološki postopek je praviloma tridelen in sestavljen iz

- a) sinhrono predstavitev leksema, ki se ga želi etimologično razložiti;
- b) diahrono pojasnitve leksema, ki jezikoslovno argumentirano pokaže njegov razvoj oziroma zgodovino in ugotovi jezik/jezikovno stopnjo, v katerem je kot morfo-semantična enota nastal in v katerem obstaja realna možnost njegove etimološke razlage;
- c) etimološke razlage, ki sodobni leksikalni pomen²⁵ pojasni s prvotnim in ob tem odkrije miselni vzorec, ki je človeka spodbudil, da je realijo²⁶ poimenoval prav s tem in ne s katerim drugim leksemom.

Kopitar v nemško napisani slovnici slovenskega jezika (1808) n. *Etymologie* še uporabi za oznako poglavja o oblikotvorju in besedotvorju besed, Matej Cigale pa v slovarju iz leta 1860 n. *Etymologie* prevaja s slovenskima ustreznikoma *etimologija* in *izpeljevanje (besed)*, *Etymolog* z *etimolog* in *izpeljevalec (besed)*, *etymologisch* z *etimologijski*, *besedosloven*, *besedoznansk*, *etymologisieren* pa z *etimologizirati* in *izpeljevati besede*. Toda 20 let kasneje isti avtor n. *Ethymologie* prevaja le z *etimologija* (z oznako, da je beseda grškega izvora) in obrazložitvijo, da je to *izvajanje ali izsledovanje besed* (Cigale 1880). V Pleteršnikovem slovarju s konca 19. stoletja je *etimologija* ‘nauk o postanju besed’ (v SSKJ vsebinsko aktualizirano v ‘veda o zgodovini besed, posebno njihovega izvora in pomena; razlaga izvora besed’), ob Cigaletovem pridevniku *etimologijski* ‘k etimologiji spadajoč’ pa je uveden nov *etimolōški*.

V pomenu ‘oblikoslovno in besedotvorno pregibanje besed’ je bila sln. beseda *etimologija* za lat. *etimologia* uporabljena še v Ahačič, JZ 15/1–2, 2009, 19–41.

²³ Povzeto po Knobloch 1986: 850s.

²⁴ O terminu Knobloch 1986: 857s. V slovenskem jezikoslovju raba tega termina – tako kot v drugih jezikoslovljih – ni pogosta. Razlaga njenega pomena v slovenščini ni standardizirana, kot je razvidno iz predstavitev *etimón* ‘najstarejša besedna oblika, iz katere se lahko izvaja kaka beseda’ (SSKJ), *etimón* ‘po izvoru pravi pomen besede, etimološko izhodišče besede, tudi koren’ (Toporišič 1992), *etimón* ‘najstarejša besedna oblika’ (SP 2001).

²⁵ Ker je to pomen, s katerim so leksemi predstavljeni v razlagalnih slovarjih, bi ga lahko označili tudi s *slovarski pomen*. Na ravni semantike je *leksikalni pomen* isto kot *semem*.

²⁶ Etimološki termin *realija* se uporablja za označevanje snovne in nesnovne pojavnosti sveta.

Etimologija je kot etimološka razlaga vedno rezultat pomenske analize, ki je lahko opravljena bodisi na podlagi

- a) ugotavljanja razlike med leksemovim sodobnim in starejšim, prvotnejšim pomenom, ki je lahko tudi izpričan (npr. sodobno knjiž. *pokâl* m 'lepo oblikovana posoda kot priznanje pri športnih prireditvah' (SSKJ) proti v 18. stoletju v Gutsmanovem slovarju izpričanemu *pokal* 'kozarec, čaša');
- b) besedotvorne analize leksema, s katero se najprej ugotovita pomen in funkcija posameznih morfemov, nato pa se stvarni pomen korena in funkcija drugih nekončnih morfemov seštejeta v strukturalni pomen in ob poznavanju realije = poimenovanega pojasni motivacija, ki je spodbudila nastanek leksikalnega pomena (npr. *svilod* m 'sviloprejka' < *'tisti, ki dela svilo', ker gosjenica tega nočnega metulja izloča svilene niti, iz katerih se naredi zapredek).

Čeprav je besedotvorje pri etimoloških razlagah pogosto ključnega pomena, etimologije z njim ne bi smeli enačiti,²⁷ ker je prepoznavanje besedotvornih vzorcev le eden izmed pomembnejših delov etimološkega postopka. Številni novi leksemi namreč ne nastajajo z (formalnim) besedotvorjem, ampak le s pomenskimi razvoji, npr. hrv. dial. *kànica* f 'mavrica' ← *kànica* 'pas'.

Ko ugotovljena zgodovina in predzgodovina pridevnika *stâr* m, f *stâra* pokažeta, da je bil v slovenščino prek psl. **stârъ* adj 'senex' tako kot formalno enako lit. *stóras* 'debel, krepek; zajeten, močan' in stnord. *stórr* 'velik' podedovan iz praindoevropsčine, nam obstoj praindoevropske izglagolske pripone *-*ro*- s pasivno oziroma rezultativno funkcijo²⁸ in pide. aoristnega korena **stéH₂*- 'postaviti' dopušča besedotvorno analizo pridevnika v **stéH₂-ro*- in sklep o njegovem pomenu *'postavljen' in ne o morebitnem *'stoječ'.²⁹

Ker je končni cilj etimologije pojasnitev sodobnega leksikalnega pomena s prejšnjim, prvotnejšim in prepoznanje poimenovalnega vzorca v jezikovni sredini, v kateri je beseda nastala, je razumljivo, da ostaja beseda predmet etimoloških raziskav toliko časa, dokler zanesljivega odgovora na ti dve temeljni vprašanji ni, četudi sta njena zgodovina in predzgodovina prepoznani celo do potankosti.

Iz pomenskega razmerja 'star' : *'postavljen' je mogoče na podlagi ugotovljene starosti slovenskega pridevnika *stâr* sklepati, da je bil pomen 'star' v slovenščino podedovan in

²⁷ O etimologiji kot delu besedotvorja Thieme, LuE 1980: 492. Kritično do trditve Furlan, SR 38, 1990, 363ss.

²⁸ K prvotni pasivni oziroma rezultativni funkciji pide. glagolske pripone *-*ro*- prim. psl. **pòstrъ* adj 'versicolor' < pide. **pik-ró-s* 'takšen, ki je posledica glagolskega dejanja vrezati' > gr. *πικρός* adj 'režoč, bodeč, oster'. Aktivni pomen grškega pridevnika proti pasivnemu slovanskega, ki ga potrjuje tudi izvorno enak, a kasneje premetu podvržen staroindijski pridevnik *śilpá*- 'pisan' (Mayrhofer: II, 640), je zato verjetno sekundaren, nastal iz prvotnega pasivnega oz. rezultativnega 'vrezan, zarezan', ker so vrezani oz. zarezani predmeti praviloma ostri, bodejo ipd. Razlago o prvotno pasivni oz. rezultativni funkciji te praindoevropske glagolske pripone je mogoče utemeljevati tudi na podlagi dejstva, da je pomen 'versicolor' izpričan v dveh različnih jezikovnih skupinah (slovanski jeziki + stara indijščina), aktivni pomen 'režoč ipd.' pa je le grški.

²⁹ Tako aktivno funkcijo pripone implicira Koštiálova etimološka razlaga pridevnika *star* v njegovem rokopisnem SEB, češ da je prvotno označeval tistega, ki od slabosti stoji nepremično, na miru.

da je pridevnik enak pomen imel že na praslovanski jezikovni stopnji. Ker sorodno indoevropsko gradivo, kot sta omenjena lit. *stóras* ‘debel, krepek; zajeten, močan’ in stnord. *stórr* ‘velik’, morda tudi sti. *sthirá-* ‘čvrst, trden’,³⁰ enakega leksikalnega pomena ne izpričuje, je v pridevniku do leksikalizacije v ‘star’ verjetno prišlo v jezikovnem sistemu, ki ga že smemo označiti z epitetom *slovanski*. Slovani so kvaliteto ‘star’, ki se je prvotno – izgleda – nanašala le na človeka, verjetno povezovali s stanjem, ko se je odrasel človek kot družbeno bitje že čvrsto postavil na noge oziroma je že vstopil v družbeno življenjsko okolje in je imel v njem že stalno aktivno vlogo.

Ker je bil starejši pridevnik za označevanje priletnosti, starosti živih bitij **uēt̥x̥x̥b* ‘star’ = stlit. *vētūšas* ‘star’, ki vsebuje z etimološkim nastankom določeni sém³¹ ‘leto’ (prim. het. *uitt-* c ‘leto’ < pide. **uet-* ‘isto’), na širšem slovanskem območju zamenjan s pridevnikom **stār̥b*, je verjetno, da se je inovacija s položajno zamenjavo leksemov **uēt̥x̥x̥b* ‘star’ → **stār̥b* ‘star’ zgodila, ker so Slovani z neologizmom **stār̥b* verjetno želeli izpostaviti, da kvaliteta ‘star’ ne označuje človeka, ki že ima svoja leta in je zato star oz. prileten, ampak človeka, ki si je že pridobil aktivno vlogo/aktivni položaj v družbi in ni več otrok (← sln. *od-reči* << psl. **ot-ret’i*), tj. tisti, ki se mu odreka pravica govora (Bezljaj ESSJ: II, 262) oz. ki še nima pravice izraziti svojega mnenja.

2.1.1 Besede so poimenovanja pars pro toto

Etimologija odkriva pomembno značilnost poimenovanj. Realija je z enim leksemom vedno označena le po eni od njenih številnih lastnosti, ker so leksemi praviloma poimenovanja pars pro toto.³² Tak poimenovalni vzorec je v indoevropski jezikovni družini univerzalen. Uspešna etimološka analiza enega poimenovanja zato vedno odkrije samo eno od značilnosti, drobec pojavnosti, ki jo je realija imela, ko je poimenovanje zanj nastalo. Za etimologijo so besede nosilke sporočil, v katerih so ohranjene človekove misli in predstave o svetu preteklih dob.

2.1.2 Sodobni leksikalni pomen in z etimološkim nastankom leksema določeni sém

Sodobni leksikalni pomeni lahko pri etimološki analizi predstavljajo svojevrstno past. Dokler beseda nima zanesljive etimologije, mora etimolog posamezne séme, ki tvorijo sodobni leksikalni pomen, upoštevati enakovredno. Šele ugotovljena etimologija pa pokaže, da za etimološko razlago besede vsi sémi sodobnega leksikalnega pomena niso enako relevantni in da jih je večina zavajajočih, ker so sekundarni, le eden pa je lahko tisti, ki je besedi lasten od njenega etimološkega nastanka dalje. Še več. Z etimološkim nastankom določeni sém je iz pomenskega polja besede lahko popolnoma izrinjen.

³⁰ Pri etimološki razlagi splošnoslovenskega pridevnika **star̥b* ‘senex’ pogosto navedena staroindijska beseda je lahko fonetično razvita tudi iz **st_rH₁-ó-s* (in ne **stH₂-ró-s*, kot implicira povezava s psl. **star̥b*) in je zato lahko sorodna z gr. *στρεπός* ‘odrevenel, otrpel, trden’ < **st_rH₁-uo-s*, kot izpostavlja Mayrhofer: II, 767.

³¹ Tj. najmanjša enota pomena, ki tvori leksikalni pomen oziroma na ravni semantike semem.

³² V tem smislu so zloženske izjema in jih je treba uvrstiti v posebno kategorijo poimenovanj z dvema z etimološkim nastankom določenima sémoma.

To dejstvo ponazarja na primer do sedaj najbolj verjetna etimologija splošnoslovanške besede **pъsъ* m ‘canis’ < pide. **pik’-ó-s* (*k’(u)uǫn*) ‘pisan pes’,³³ ki pojasnjuje, da je poimenovanje za psa nastalo iz besedne zveze s pomenom ‘pisan pes’, da je samostalnik nastal po substantivizaciji pridevnika s pomenom ‘pisan’ in da je do terminologizacije v generično ime za psa moralo priti najkasneje v zgodnjem praslovanskem obdobju. To pomeni, da se je v tej slovanski besedi za psa z etimološkim nastankom določeni sém ‘pisan’ popolnoma izgubil, kar se odraža tudi v sodobni predstavitvi pomena besede *pēs* v SSKJ, ki se glasi ‘domača žival za čuvanje doma, za lov’.

Šele etimologija lahko odgovori na vprašanje:

- kateri od sémov pomena je bil besedi določen z njenim etimološkim nastankom;
- o relativni kronologiji nastanka posameznih sémov pomenskega polja leksema;
- kateri od sémov, ki jih je v pomenskem polju pokazala analiza zgodovine in predzgodovine leksema, so motivirani jezikovno in kateri zunajjezikovno.

2.1.3 Za etimologijo besede je prvo vodilo njen formalni del

Spoznanje, da je z etimološkim nastankom besede določeni sém lahko popolnoma izrinjen iz njenega pomenskega polja, napeljuje k nadaljnjemu za etimološke raziskave pomembnemu dejstvu: Za etimologijo besede je ključno vodilo njen formalni = izrazni del, pomenski del in realija, na katero se nanaša, pa sta pri iskanju najbolj ustreznega besedotvornega ali le pomenskega predhodnika = etimona, ki etimološko razlago sploh omogoča, nujna in obvezna usmerjevalca.

Ugotovitev, da ključ do zanesljive etimologije prinaša dosledno upoštevanje izraznega dela besede, tj. njenih fonemskih, prozodičnih, oblikotvornih in besedotvornih karakteristik, izpostavlja, da je pomenski del besede izredno variabilna in nepredvidljiva ter pogosto nejezikovno motivirana značilnost.³⁴

Iz rabe praslovanskega samostalnika **uědro* n, ki ima z etimološkim nastankom določen sém ‘voda’ (pide. **uědr-ó-m* ‘takšen, ki ima vodo/ki je v zvezi z vodo’ ← **ued-r/n-* n ‘voda’, prim. het. *uātar* n, g *uītenaš*),³⁵ je razvidno, da realija, s katero se refleks **uědro* označuje, nima nobene zveze z vodo. Ko je v **uědro* prevladal sekundarni pomen ‘poso-

³³ Furlan, JZ 9/2, 2003, 36. Za pregled drugih, manj verjetnih razlag prim. Bezljaj ESSJ: III, 27; ESJS: 12, 741s.

³⁴ Prav zato se v diahronem jezikoslovju govori o fonetičnih razvojnih zakonitostih, o pomenskih razvojnih zakonitostih pa ne, čeprav so predvsem v zadnjih desetletjih številne pomenoslovne študije, vezane na konkretno jezikovno gradivo, do sedaj odstrle že vrsto vzorcev pomenskih razvojev. Njihova predvidljivost je pri diahrono gledano enem leksemu ali eni besedni družini zato dandanes sicer precej večja, kot je bila v preteklosti, a še vedno – menim – na ravni tipologije pomenskih razvojev. Ugotovljeni pomenski razvoj se namreč v okviru ene besedne družine lahko razvije, v okviru druge pa ne. Potrebo po slovarju pomenskih razvojev v slovanski etimologiji je sredi 60-ih let izpostavila Havlová, MEP: 11s. Naj v zvezi s postopno realizacijo te pomembne naloge slovanske etimologije opozorim na monografijo Vlajić-Popović 2002, ki z vidika pomenskih razvojev obravnava glagole udarjanja v srbskem jeziku, in monografijo Jakubowicz 2010, ki je posvečena stratifikaciji pomenskih razvojev v slovanskih pridevnikih.

O vlogi pomenoslovja pri etimoloških raziskavah z nakazano tezo, da je pojavljanje pomenskih razvojev v posameznih besednih družinah »zakonitostni« pojav, Šivic-Dular, 16. SSJLK, 1980: 65ss.

³⁵ Na vrddhi v tej besedi je v slovanski etimologiji prvi opozoril Machek 1968: 681.

da', se je leksem lahko začel uporabljati tudi za označevanje posod, v katere se vode ne daje, kot ponazarjajo rabe npr. v hrv. *Uze jedno vidro mlika* (18. stoletje – ARj), *Šaljite dvisto vidar mlika* (17. stoletje – ARj), slš. dial. *Vedro malin dakodi ženi predávali aj po osem korún* (Orlovský 1982), sln. *vedro* 'posoda, s katero se kamenci mečejo, kadar se ima ena reč izvoliti' (17. stoletje – Kastelec-Vorenc), tj. po Cigaletu 1860 *kockavnik* 'Würfelbecher'.³⁶

Nasprotno je izrazni del besede vedno le jezikovno motiviran, četudi so ga preoblikovali nesistemi in zato neprimerno manj predvidljivi ali celo nepredvidljivi jezikovni dejavniki, kot so asimilacija, disimilacija, analogija, ljudska etimologija, ekspresivnost, onomatopejskost itd.³⁷

2.2 Etimologija – porajajoča se znanstvena disciplina v Evropi

V drugi polovici 18. stoletja je Johann Christoph Adelung (1732–1806) že podal merila o stopnji medjezikovne sorodnosti,³⁸ za njim je William Jones (1746–1794) zaradi ugotavljanih podobnosti med staro indijščino in grščino ter latinščino menil, da izhajajo ti jeziki – tudi germanski, keltski in stara perzijsčina – iz skupnega vira, ki verjetno ne obstaja več (Arens 1955: 128). Na takih ugotavljanjih so se na začetku 19. stoletja z delom *Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse*³⁹ (napisano 1814, izdano 1818) Danca Rasmusa Christiana Raska (1787–1832)⁴⁰ in z delom *Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*⁴¹ iz leta 1816 Nemca Franza Boppa (1791–1867) postavili temelji indoevropskemu primerjalnemu jezikoslovju. Ugotavljanje podobnosti med posameznimi evropskimi jeziki na eni strani in staro indijščino na drugi je pripeljalo do spoznanja, da imajo ti jeziki v slovnični strukturi in besednem zakladu precej skupnih jezikovnih značilnosti, primerjanje posameznih morfemov, leksemov in oblik iz teh jezikov pa je privedlo do ugotavljanja o razvojnih zakonitostih jezika. Rodila se je rekonstrukcija, zmožnost, da se na podlagi primerjave izpričanega medsebojno sorodnega jezikovnega gradiva in upoštevanja pravil fonetičnega razvoja sklepa o popolnoma enakih leksemih, oblikah in morfemih v različnih sorodnih jezikih. Rekonstrukcija je omogočila sklepanje o starejših neizpričanih jezikovnih elementih in starejših neizpričanih jezikovnih stopnjah. Primerjalna metoda in prepoznane razvojne zakonitosti jezika pa niso več dopuščale ugibanja in povezovanja vsega z vsem.

³⁶ Za podatek o tej besedi iz Cigaletovega slovarja se zahvaljujem kolegu dr. Petru Weissu.

³⁷ O spremenjenem vzorcu, ko prvo vodilo pri etimoloških analizah besed zaradi različno motiviranega iztirjenja fonemskega sestava v besedi postane pomenski del, Furlan, TESDL 2012: 79ss.

³⁸ Razmeroma natančna merila o stopnji jezikovne sorodnosti so temeljila na ujemanju besednih korenov, oblikotvornih in besedotvornih sufiksov (Arens 1955: 130ss).

³⁹ V nemškem prevodu *Untersuchung über den Ursprung der alten nordischen oder isländischen Sprache*, v slovenskem pa *Raziskava o izvoru starega nordijskega oziroma islandskega jezika*.

⁴⁰ Rask v delu primerja staro nordijsčino z grščino, latinščino, armenščino in letščino, ne pa s staro indijščino.

⁴¹ Tj. *O spregatvenem sistemu sanskrita v primerjavi s tistim v grškem, latinskem, perzijskem in germanškem jeziku*.

Že pred rojstnim letom indoevropskega primerjalnega jezikoslovja 1816. je v prizadevanjih evropskega jezikoslovja opaziti težnjo, ki presega nazore o besedi kot sklopu glasovnih elementov, ki jih je mogoče razdeliti le na zloge ali glasove. Pogosta ugotavljanja o medsebojni genetični povezanosti nekaterih jezikov, ki so se začela artikulirati z vedno bolj natančnimi jezikovnimi merili v drugi polovici 18. stoletja in jih je 19. stoletje na znanstveni podlagi tudi dokazalo, so utrdila spoznanje o skupnih morfemih sorodnih jezikov. Vse to je spodbudilo nastajanje del, ki naj bi na take skupne značilnosti jezikov tudi pokazala. August Ludwig von Schlötzer (1735–1809) je z *Allgemeine Nordische Geschichte*⁴² iz leta 1772 navdušil našega Blaža Kumerdeja (1738–1805) za slovansko primerjalno slovnico (Kidrič 1930: 23).

2.2.1 Etimologija – porajajoča se znanstvena disciplina v slovanskem svetu

Friedrich Karl Fulda (1724–1788) je leta 1772 izdal svojo *Sammlung und Abstammung germanischer Würzelwörter*⁴³ in za podobno delo na slovanskem gradivu navdušil Josefa Dobrovskega (1753–1829; Kidrič 1930: 164), ki je leta 1813 v *Entwurf zu einem allgemeinen Etymologikon der slawischen Sprachen*⁴⁴ podal navodila za sestavo slovarja nove dobe, ki naj besedje slovanskega jezika pokaže glede na njegovo medsebojno sorodnost. S ponazarjanjem metode, ki tako ugotavljanje omogoča, je Dobrovský pokazal na vrsto slovanskih in še starejših besedotvornih vzorcev (npr. *ry* : *row*; *ky* : *kow*; *pokoj* : *poči-ju*; *reku* : *rok*; *pnu* : *pona*; *past'* : *padu*; *mast'* : *mazati*; *rjeka* : *rjeju*; *da-r* : *da-ti*; *po* : *pod*; *za* : *zad*; *basň* : *ba*; *pjesň* : *pje* itd.) ter na vrsto besednih ustreznikov v drugih indoevropskih jezikih (npr. *rjeju* : gr. ῥέω; *obuti*, *izuti* : lat. *exuo*, *induo*; *jest'* : gr. εστι, lat. *est*; *nos* : lat. *nasus*; *dom* : lat. *domus*; *sol* : lat. *sal*; *luč* : lat. *lux*; *owca* : lat. *ovis*; *more* : lat. *mare*; *sjemja* : lat. *semen*; *wdowa* : lat. *vidua* itd.⁴⁵). Ob ugotavljanju, da je slovanščina v zgradbi in v posameznih tvorbah v marsičem podobna litovščini in latinščini in da se njeni številni koreni pojavljajo tudi v germanščini in grščini, v armenščini ter stari indijščini, je Dobrovský izpostavil, da so Slovani take besede z drugimi narodi podedovali od istega prednika (Dobrovský 1813: 64, 85s.). Skupaj s člankom *Wie und mit welcher Vorsicht soll man die Würzelwörter und Stammsylben aus den vorhandenen Wörterbüchern aufsuchen und sammeln*,⁴⁶ ki je leta 1814 na straneh 27–54 izšel v prvi številki revije Slovanika, je Dobrovský slovanskim nacionalnim jezikoslovcem predstavil koncept novodobnega slovarja, ki je vključeval celo navodilo za razvrščanje besedja glede na vzglasne foneme. Njegova gramatična metoda etimologiziranja, ki je domišljajskemu povezovanju dotodanje etimologije v precejšnji meri zožila maneverski prostor, ni utrla poti le bodočim komparativističnim raziskavam slovanskih jezikov, ampak tudi slovanski etimologiji.

2.2.2 Etimologija – sinteza med evropskim ciljem in staroindijskim postopkom

Pred 19. stoletjem evropska etimologija še ni uporabljala funkcionalnega segmentiranja, tj. morfemiziranja besed in je bila popolnoma odvisna od avtorjeve intuicije ter nje-

⁴² Tj. *Splošna nordijska zgodovina*.

⁴³ Tj. *Zbirka in izvor germanskih korenskih besed*.

⁴⁴ Tj. *Osnutek za splošni etimologikon slovanskih jezikov*.

⁴⁵ Gradivo iz tega dela Dobrovskega navajam brez popravkov in neaktualizirano.

⁴⁶ Tj. *Kako in s kakšno previdnostjo je treba iz obstoječih slovarjev iskati in zbirati korenske besede in osnovne zloge*.

govega poznavanja izhodiščnega in drugih jezikov. Bila je izrazito subjektivno opravilo. Bistveno vlogo pri uspešnosti takega etimologiziranja je imela zato starost jezikovnega gradiva. Neprimerno več možnosti za uspešno etimologijo je bilo torej pri mlajših leksemih, kjer jo lahko vodi že jezikovni občutek o povezanosti leksema s sorodnim izpričanim. Etimologijo so kot večščino ugibanja do 19. stoletja poleg boljšega ali slabšega jezikoslovčevega čuta za povezovanje besed ob besednem pomenu lahko s pridom usmerjala oblikotvorna in besedotvorna opažanja opisne slovnice.

Sodobna etimologija temelji na sintezi med bistvom oziroma ciljem, ki ima evropske temelje, in metodo, ki temelji na funkcionalni analizi staroindijskega gramatika Pāṇinija (Thieme, LuE 1980: 490ss.). Spraševanje o prvotnem besednem pomenu je bilo kot znanost lahko utemeljeno šele, ko so se odgovori o prvotnih besednih pomenih v Evropi začeli podajati na podlagi funkcionalne analize besede in ko so ugotavljanja o različni starosti besedja izoblikovala spoznanja, da lahko funkcionalna besedna analiza na vprašanje o besednem prvotnem pomenu z neprimerno večjo zanesljivostjo odgovori šele potem, ko je bila z metodami primerjalnega jezikoslovja ugotovljena starost besede in s tem prepoznan jezikovni sistem, v katerem je beseda nastala. Prav zato je znanstvena etimologija veda diahronega jezikoslovja in tak jezikoslovni postopek, s katerim se najprej ugotovi starost besede, šele nato pa se njen nastanek glede forme in pomena tudi razloži.

3 ETIMOLOGIJA SLOVENSKEGA JEZIKA – RAZVOJ SLOVENSKE ETIMOLOŠKE MISLI

3.1 Etimologija slovenskega jezika do 18. stoletja

V slovenskem kulturnem prostoru se prvi poskusi etimoloških razlag, ki se deloma že nanašajo na slovenski leksikalni fond, pojavljajo v začetnem obdobju slovenske tiskane besede.

Prvo etimološko razlago, ki se tiče našega etničnega prostora, je v *Knjigi resničnih zgodb* (1343) zapisal opat Janez II. Vetrinjski za toponim *Klagenfurt*,⁴⁷ nemško ime Celovca, ko ga v pasusu *oppidum quod Querimonie-vadus, alio nomine Chlagenfurt dicitur* pojasni, da je to *Querimonie-vadus*, tj. 'brod tolažbe/objokovanja'.⁴⁸

3.1.1 Adam Bohorič

Adam Bohorič je v *Zimskih uricah* (1584) v etimološke razlage tujejezičnega gradiva večkrat pritegnil slovenske besede. Tako npr. za ime *Poloni* 'Poljaki' pravi, da ga je treba povezati s slovenskim *pojle* 'polje' (Bohorič 1584: 16).

3.1.2 Alasia da Sommaripa

Na začetku 17. stoletja zasledimo drobne etimološke razlage v Alasijevem *Italijansko-slovenskem slovarju* iz leta 1607. Niso sicer delo Slovenca in bolj kot težnjo po etimološki razlagi odražajo tujčevo željo, da bi razumel poimenovalne vzorce v naših besedah.

Tako Alasia da Sommaripa (1578–1626) besedo *božič* = it. *natale* zmotno razlaga, da v etimološkem smislu pomeni isto kot lat. *paupertas* 'uboštvo, siromaštvo' (65a), ker je menil, da se v imenu praznika ohranja narečni pridevnik *bog* 'ubog', ki ga je zapisal tudi v besedilu Kesanje (*Ieft boghe grefnic* (108a) 'jaz, ubogi grešnik'). Več sreče ima pri razlagi besed *četrtek* in *petek*, kjer pravilno ugotavlja, da obe besedi dan v tednu označujeta s števnikom, ki ponazarja zaporedje dneva v tednu, pa tudi z razlago, da slovenska beseda *tamnizza* = it. *prigione* 'zapor' v etimološkem smislu pomeni isto kot lat. *obscuritas* 'tema'.

3.1.3 Janez Vajkard Valvasor

Etimoloških opazk, ki bi se nanašale na slovensko apelativno besedje, Janez Vajkard Valvasor (1641–1693) v *Die Ehre dess Herzogthums Crain*⁴⁹ (1689) praviloma ne navaja, ampak se praviloma nanašajo na lastnoimensko gradivo, npr. izvajanje tpn *Postojna* iz ornitonima *postōjna* f 'Falco ossifragus' (Radics, LMS 1877, 316). To obsežno delo je za etimologijo slovenskega jezika izredno pomembno tudi zato, ker je v njem Valvasor

⁴⁷ Omenja že Bezljaj 2003: I, 263 (= 1964).

⁴⁸ Za mesto iz *Liber certarum historiarum* (v kritični izdaji Fedorja Schneiderja iz leta 1909), kjer se razlaga nahaja, se zahvaljujem gospodu doc. dr. Janezu Mlinarju.

⁴⁹ Tj. *Slava vojvodine Kranjske*.

zapisal številno slovensko apelativno in lastnoimensko gradivo, ki bi – če bi bilo sistematično ekscerpirano – lahko močno izpopolnilo védenje o historični izpričanosti našega izraznega fonda.⁵⁰ Žal delo verjetno prav zaradi svoje obsežnosti v tem oziru še ni bilo analizirano, čeprav bi bilo smiselno in zelo dobrodošlo.⁵¹

3.2 Etimologija slovenskega jezika v 18. stoletju

3.2.1 Janez Ž. V. Popovič in Pohlinov *Glossarium Slavicum*

V 18. stoletju sta slovensko etimologijo zaznamovala Janez Žiga Valentin Popovič (1705–1774)⁵² in pater Marko Pohlin (1735–1801). Prvi je v rokopisni ostalini, ki se danes pod signaturo Ms 423 hrani v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, zapustil gradivo s 480 vpisi v obliki slovarskih člankov, ki je v strokovni literaturi znano pod naslovom *Specimen Vocabularii Vindo-Carniolicum*.⁵³ Večina slovarskih člankov vsebuje tedanjemu času skladne etimološke opazke, ki jih je Marko Pohlin tako kot tudi iz Popovičevega tiskanega dela *Untersuchungen vom Meere*⁵⁴ (1750) povzel v svoj *Glossarium Slavicum. In supplementum ad primam partem Dictionarii Carniolicum*⁵⁵ (1792). Delo z več kot 2000 geselskimi članki predstavlja prvi poskus etimološkega slovarja slovenskega jezika.⁵⁶ Kljub odklonilni oznaki Dobrovskega⁵⁷ je za etimološko raziskovanje slovenskega

⁵⁰ Valvasorjevo delo ob številnih zapisih slovenskega narečnega toponomastičnega fonda vsebuje tudi sicer manj številne zapise apelativnega. Naj opozorim le na en sam primer, ki do sedaj ni imel znane historične zabeleške. To je primorska beseda *škavec* m, g *vca* 'patoka' (prim. zbrano narečno gradivo v Furlan ESSJ: IV, 53), ki jo kot *Scavez* Valvasor omenja v 3. knjigi na str. 352.

⁵¹ Odkar imamo prevod tega dela (Janez Vajkard Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske I–V*, Ljubljana 2009–2013: Zavod Dežela Kranjska), obstaja upanje, da bi bila ta vrzel lahko izpopolnjena. Leta 1901 v Ljubljani izdano podrobno stvarno oz. vsebinsko kazalo z naslovom *Repertorium zu J. W. Freiherrn von Valvasors »Die Ehre des Herzogthums Krain« (1689)* in s podnaslovom *Enthaltend ein alphabetisches Namens-, Orts- und Sachregister und in Anhang eine Inhaltsübersicht*, ki ga je izdelal Oskar Grätz, namreč kljub temeljitosti ni popolno.

⁵² O Popoviču kot zgodnjem slovanskem primerjalnem jezikoslovcu in etimologu Leeming, SJ/SLS 3, 2001, 91ss.

⁵³ V novejšem času je bil na podlagi analize tega rokopisa in njegovega dela *Vocubula Austriaca et Stiriaca* ter ugotovitve, da se za to zbirko naslov *Specimen Vocabularii Vindo-Carniolicum* prvič pojavi v Pohlinovi bibliografiji, predlagan novi naslov *Glossarium Vindicum* (Reutner-Weiss, Popovič 2007: 9–10).

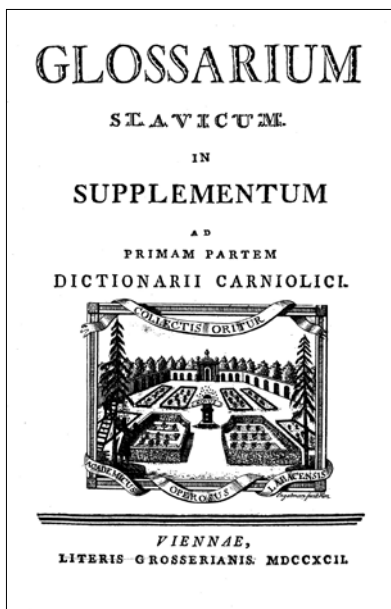
⁵⁴ Tj. *Raziskave morja*.

⁵⁵ Tj. *Slovenski slovar. Dopolnilo k prvemu delu Kranjskega slovarja*.

⁵⁶ Bezljaj 2003: I, 263 (= 1964) ga označuje kot »prvi poskus etimološkega slovarja pri Slovanih«, v katerem »najdemo že nekaj presenetljivih metodičnih prijemov«. Toda tradicija etimologije češkega jezika je še starejša, saj za prvi poskus etimološkega slovarja češkega jezika predznanstvene dobe velja že leta 1537 v Basileji izdano delo *Lexicum symphonum quo quatuor linguarum Europae familiarum, Graecae scilicet, Latinae, Germanicae ac Sclavinicae concordia consonantique indicatur* avtorja Zigmunda Hrubega (1497–1554), imenovanega Gelenius (Večerka 2006: 21). Slovar, ki je v prepisu dostopen v reviji LF/FPh 131/1–2, 2008, 105–169, pa v 16. stoletju ni edini poskus etimološkega slovarja češkega jezika (prim. Večerka 2006: 20ss.). Za posredovanje podatkov se zahvaljujem kolegici dr. Iloni Janyškovi.

⁵⁷ V članku *Schlözers Classification der slawischen Dialecte, mit Anmerkungen und Zusätze* (166–195), ki je izšel leta 1814 v Slovanki, je Dobrovský na strani 185 slovar označil, da je popolnoma neuporaben. Dobrovskega kritiko je kot mnenje vodilne avtoritete v slavistiki ponovil Šafařík 1864: 68.

besedja pomembno, ker sistematično v slovarski obliki odraža stanje etimoloških raziskav in razumevanje etimologije na koncu 18. stoletja in ker je marsikatero slovensko besedo že postavilo v ustrezen raziskovalni okvir.⁵⁸

Slika 1: Naslovna stran Pohlmanovega *Glossarium Slavicum*

Medtem ko je Popovič v *Untersuchungen vom Meere* na str. 304 samostalnik *potica* povezoval z glagolom *potiti* 'znojiti', češ da takšno razlago upravičuje mastni nadev, ki med peko uhaja iz potice,⁵⁹ se je Pohlman odločil drugače, ko je že nakazal smer, ki jo je kasneje potrdila in jezikoslovno dodatno argumentirala znanstvena etimologija. Ob iztočnici *potiza* [potica] Pohlman pove, da ponekod na Kranjskem še pravijo *povtiza* [poutica], ker se razvlečeno testo oblikuje z zvijanjem.

Tudi številna druga Pohlmanova etimološka pojasnila, kot so *pagadûr ab Italico pagare*; *pajshtuva a germ. Badstube*; *petelin a pojem, infinitivum pejti*; *patoka ex præpositione po, & tôzhem* itd., so še danes sprejemljiva.

Danes bi jih etimolog, da bi zadostil zahtevi po znanstveni argumentiranosti, podkrepil z jezikoslovnimi argumenti.

⁵⁸ Prvo objektivno mnenje o tem Pohlmanovem slovarju je podal šele Breznik v članku *Popovičev Specimen vocabularii Vindocarniolici ter Pohlmanov Glossarium Slavicum*, objavljenem v ČJKZ 5, 1927, 91ss. O tem Pohlmanovem delu prim. tudi Bezljaj 2003: I, 616–617 (= 1981).

⁵⁹ Za opozorilo na to Popovičevo etimologijo se zahvaljujem kolegu dr. Petru Weissu. V svojem rokopisnem slovarju je Popovič le zapisal, da istemu pecivu Moravci pravijo *baba* in ga polnijo z makom in slivami, na Štajerskem pa z orehi, smetano, medom, slanino itd. (Popovič 2007: 52). Navaja same nejezikoslovne podatke o realiji, ki posredujejo, s katerimi nadevi se je potica izdelovala, o etimologiji same besede *potica* pa ne povedo nič. Pred tem je o pripravi potice na Kranjskem poročal že Valvasor, podrobneje v 7. knjigi na str. 472 (*Potiza*), omenjena je tudi v 3. knjigi na str. 351 (*Potizen*). V 30. SSJLK, 1994: 10 sem pomotoma Popovičevo etimološko povezavo besede *potica* s *potiti* pripisala Valvasorju.

Etimološke dokumente preteklih dob je treba brati benevolentno in v njih ločiti zrnje od plev ter z nadgradnjo nadaljevati pri tistem, kar se ocenjuje, da je dobro, drugo pa pustiti in ohranjati kot dokument časa, saj nas zgodovina znanosti uči, da nikoli nič ne zastari, da ni nič za odpad, ampak le čaka na ugoden trenutek, na pravega avtorja, ki bi v starem besedilu lahko odkril tudi le drobce, pomemben pri spodbudi za nadaljnjo rast etimološke (ali katere druge) stroke.

Etimologija je bila do 19. stoletja še lahko večina ugibanja, ki je domišljiji dopuščala prosto pot, saj so edine zanesljive usmerjevalce do etimološke razlage ob avtorjevem jezikovnem občutku za povezovanje besed ob besednem pomenu predstavljala znanja opisne slovnice. Na njih temeljijo npr. Popovičeve še danes sprejemljive povezave besede *bistru* v zvezi *bistru teče* 'es fließet schnell' s korenem v zemljepisnem imenu *Bistrice*,⁶⁰ samostalnika *bolezn* s pridevnikom *boun*, *bouna*, *bounu* 'bolan' in glagolom *bolí* 'dolet', pridevnika *raini* 'beatus' z *rai* 'paradisus' ali Pohlinove prav tako sprejemljive povezave med *pôjam se in podim se*, *prerok in rezhem*, *sosed in sedim*, *pravda in prov*. Še domišljjijske in zato danes nesprejemljive so Pohlinove povezave med *slôn* 'elephas' in *slonim* 'sloneti', izvajanje glagola *forim* [zorim] iz predloge *is* [iz] in glagola *orim* v pomenu 'zoreti', ki v slovenščini celo ne obstaja, ipd.

3.3 Etimologija slovenskega jezika v 19. stoletju

Kot pri drugih evropskih narodih je 19. stoletje tudi pri Slovencih v znamenju razcveta etimološke znanosti. Ob tem ni nepomembno, da ima pri nas etimološko raziskovanje temelje že v 18. stoletju in da se je etimologija 19. stoletja lahko oprla na domačo dediščino, jo skladno z dosežki 19. stoletja preverila, dopolnila in oblikovala v novo, višjo kvaliteto.⁶¹

Slika 2: Stran iz Pohlinovega *Glossarium Slavicum*

⁶⁰ Pri tej povezavi Popovič še nadalje sklepa, da je beseda *bistrice* označevala majhno reko s plitvinami, ki jo je bilo mogoče prebraditi in kjer je voda hitreje tekla.

⁶¹ K temu prim. Bezljajev prispevek *Slovenski delež v razvoju etimologije 19. stoletja* iz leta 1981, ki je bil ponovno objavljen v 2003: I, 616ss.

3.3.1 Urban Jarnik – etimolog slovenskega jezika na porajajoči se znanstveni podlagi

Z etimološkim raziskovanjem na bolj eksaktni ravni se je v 19. stoletju spoprijel Urban Jarnik (1784–1844), ki je tako kot vrsta njegovih sodobnikov vneto spremljal delo tedanje slavistične avtoritete Josefa Dobrovskega (Kidrič 1930: zlasti 133ss.). Jarnik je Dobrovskega Entwurf imel v rokah že v letu izida in je bil prek Jerneja Kopitarja (1780–1844) z delom Dobrovskega dobro seznanjen (Kidrič 1930: 128, 149). V svoji knjižici *Kleine Sammlung solcher altslavischen Wörter, welche im heutigen windischen Dialecte noch kräftig fortleben. Ein Beitrag zur Kenntniß der alten hochslovenischen Büchersprache*⁶² iz leta 1822 je celo s točnim naslovom in številom strani oznanil izid Dobrovskega *Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris quae quum apud Russos, Serbos aliosque ritus Graeci, tum apud Dalmatas glagolitas ritus Latini Slavos in libris sacris obtinet*,⁶³ ki so istega leta na Dunaju tudi izšle. Kopitarju je ob predaji rokopisa *Kleine Sammlung* celo potožil, da bi bil boljši, če bi imel v roki Dobrovskega gramatiko in njene recenzije (Kidrič 1930: 149). Ko je 10 let kasneje Jarnik izdal svoj *Versuch eines Etymologikons der Slowenischen Mundart in Inner-Oesterreich*⁶⁴ (1832), ki nam danes predstavlja prvi in edini etimološki slovar slovenskega jezika 19. stoletja, narejen na tedaj porajajoči se znanstveni podlagi, Dobrovskega med navedenimi viri ne omenja. O razlogu, zakaj poleg Franca Serafina Metelka (1789–1860), Petra Dajnka (1787–1873), Marka Pohlina in Ožbalta Gutsmana (1725–1790) nikoli ne omenja Dobrovskega, ki je nedvomno odločilno vplival na podobo njegovega etimološkega slovarja, lahko le ugibamo. Domneva, da je Jarnik želel navesti le avtorje del, iz katerih je črpal slovensko gradivo, bi bila možna in v skladu z gnezdnno urejenimi slovarji 19. stoletja, saj je enak princip dobrih petdeset let kasneje v svojem etimološkem slovarju slovanskih jezikov uporabil tudi Franc Miklošič (1813–1891). Vendar se Jarnik tega principa ni dosledno držal, ker na nekaterih mestih v slovarju citati implicirajo tudi obrazložitev,⁶⁵ v uvodu pa celo pove, da je besedne korene v slovarju razvrstil po sorodnosti glasov in da je takšno razvrščanje uporabil že Metelko v svoji slovnici (Jarnik 1832: V).

Jarnik je v etimološki slovar vključil približno 24000 slovenskih besed,⁶⁶ Dobrovský jih v *Institutiones* navaja okoli 260, Metelkov seznam o strukturi slovenskih besed jih v slovnici na slabih trinajstih straneh prinaša nekaj več kot 1000 (Metelko 1825: 22ss.), kar zgovorno kaže na Jarnikov osebni prispevek pri prepoznavanju slovenskih besednih korenov in razvrščanju slovenskega besedja v ustrezne besedne družine.

⁶² Tj. *Kratka zbirka tistih staroslovanskih besed, ki so v današnjem slovenskem narečju še močno žive. Prispevek k poznavanju starega slovenskega knjižnega jezika.*

⁶³ Tj. *Nauk starega narečja slovanskega jezika, ki ga najdemo v svetih knjigah tako pri Rusih, Srbih in drugih narodih grškega obreda kot tudi pri dalmatinskih glagolskih Slovanih latinskega obreda.* Za pomoč pri prevodu se zahvaljujem kolegu dr. Kozmi Ahačiču. Pod zvezo *grškega obreda oz. latinskega obreda* je mišljena delitev Slovanov na pravoslavne oz. katoliške kristjane.

⁶⁴ Tj. *Poskus etimološkega slovarja slovenskega narečja v notranji Avstriji.*

⁶⁵ Npr. pod geselsko osnovo *dup-* Jarnik za leksemom *topir* opozarja na Metelka (Jarnik 1832: 99).

⁶⁶ Slovar je nastal na Kleinmayrjevo pobudo in naj bi nadomestil razprodani Gutsmanov *Deutsch-windisches Wörterbuch mit einer Sammlung der verdeutschten windischen Stammwörter, und einiger vorzüglichern abstammenden Wörter* (1789) (= *Nemško-slovenski slovar z zbirko po nemško razloženih slovenskih besed in nekaterih posebnih tvorjenk*).

3.3.1.1 Jarnikov *Versuch eines Etymologikons der Slowenischen Mundart in Inner-Oesterreich*

Jarnikov *Versuch* je pri nas prva sinteza, v kateri je etimologija že obogatena s prvimi dognanji, ki so se izkristalizirala v nadaljnjih desetletjih 19. stoletja in iz katerih se je razvila znanstvena etimologija.⁶⁷

V naslovu svojega etimološkega slovarja je Jarnik uporabil besedo *poskus* = n. *Versuch*, v uvodu pa pove, da je njegov slovar prvi in zato nepopolni poskus etimološkega slovarja (Jarnik o.c.: VI⁶⁸). Takšne oznake kažejo, da je novo metodo etimološkega raziskovanja po vzorcu tedanje usmeritve želel v slovensko etimologijo uvesti previdno. Iz uvoda je tudi razvidno, da mu, kot pravi »zgoščen slovar korenov slovenskega narečja«, ki »besede /.../ prinaša etimološko razvrščene«, pomeni pripravo za primerjavo z drugimi sorodnimi jeziki (Jarnik o.c.: III). S tem in z opozorilom, da tako koristno tendenco, tj. primerjavo medsebojno sorodnih jezikov, opaža pri novih filologih, ki so posebno pozorni na vse jezike, se Jarnik razkriva kot dober poznavalec novih teženj v tedanjem jezikoslovju. Njegova pripomba, da so v zadnjem desetletju izšla klasična dela, iz katerih se je mnogo naučil, in dejstvo, da je namesto dotedanje klasične abecedne razvrstitve besedja izbral razvrstitev po njihovih korenih, ki jih je razporedil po fonetični sorodnosti glasov,⁶⁹ kar za laičnega uporabnika kljub dodanemu kazalu »besednih korenov, razvrščenih običajnem alfabetu« ni bilo priročno, kažeta, da je Jarnikov etimološki slovar – tako kot petdeset let kasneje Miklošičev – skrbno načrtovano delo, s katerim je Jarnik slovensko jezikovno gradivo po novi metodi raziskovanja besedja želel predstaviti tedanji slavistični in drugi etimološki javnosti. Presoja o Jarnikovi znanstveni ambiciji utemeljuje tudi njegova obrazložitev, da se je za razvrstitev besedja po osnovah odločil, ker ni hotel, da bi se slovenske osnove v klasični abecedni razvrstitvi porazgubile (Jarnik o.c.: V).

Slika 3: Naslovna stran Jarnikovega *Versuch*

⁶⁷ O Jarnikovem *Versuch* prim. Šivic-Dular, 15. SSJLK, 1979: 108ss.; Bezljaj 2003: I, 617–618 (= 1981); Furlan, 30. SSJLK, 1994, 12ss.

⁶⁸ V navedbi citata je mišljena prva od dveh strani, ki sta v slovarju paginirani s VI. Tiskarski škrat jo je namesto s pričakovanim številom IV označil s VI.

⁶⁹ Na strani VI Jarnik 1832 navaja zaporedje črk, po katerem je razvrstil korene: samoglasniki: I. 1) a, o, u, e, i, 2) ja, je, ju; soglasniki: II. v (f), b, p, m, III. n, l, r; IV. d, t, V. s, sh; f, fh, (hzh); z, zh, VI. g, h, k.

3.3.1.2 Jarnikovo gnezdenje slovenskega izraznega fonda

Jarnik se je analize slovenskega besedja po korenih ali – kot sam še pravi – po osnovnih zlogih lotil po metodi, ki jo je Dobrovský pokazal v svojih treh omenjenih delih. Na razpolago je imel tudi Metelkovo slovnico *Lehrgebäude der Slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen. Nach dem Lehrgebäude der böhm. Sprache des Hrn. Abbé Dobrowsky*⁷⁰ (1825), kjer je Dobrovskega teorija o luščenju korenov kot nosilec stvarnega besednega pomena predstavljena teoretično in praktično v strnjem seznamu z več kot 1000 slovenskimi besedami. Jarniku je ta aplikacija teorije Dobrovskega na slovenskem gradivu gotovo služila za osnovo, vendar ji je dodal veliko drugega gradiva, iz katerega je izluščil marsikateri novi »osnovni zlog«, npr. *aj-* v *aj-z* 'vrh'⁷¹ (28),⁷² tj. [ajc], *up-* v *up-ati* (28), *ol-* v *olej* 'pivo', *olovnik* 'pivovar', *olovar* 'pivovar' (29) itd.

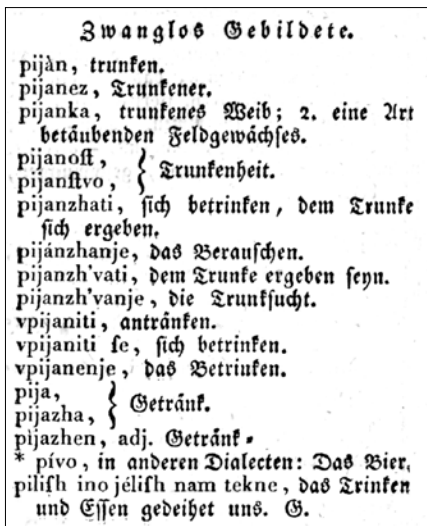
Izluščene osnovne zloge je Jarnik razvrstil v tri razrede glede na fonemsko zgradbo osnovnih zlogov, kar se v številu razredov in strukturi osnovnih zlogov (1. razred: (C) $V = a, o, u, vi, ba$ itd.; 2. razred: (C)VC = *aj, uj, or, jaz, bab* itd.; 3. razred: (C)VCC = *osm, iskr, verg* oz. CCV(C) = *vlad, vlag, vlek* itd.) ujema s številom razredov in strukturo osnovnih zlogov Dobrovskega v *Institutiones*. V Jarnikovem tretjem razredu, za katerega pravi, da vsebuje osnovne zloge s tremi ali več osnovnimi glasovi, je najti enozložne osnove in tudi dvo- ter večzložne (*abor, oreh, govor, rakita, besed* itd.), kar kaže, da je tako kot Dobrovský v *Institutiones* v zadnji razred uvrstil tudi tisto jezikovno gradivo, ki ga ni mogel uvrstiti v prva dva. Zanimivo je, da je Metelko ravnal drugače in osnove, ki jih po principu ugotavljanja besednih osnovnih zlogov ni mogel izluščiti do enozložnosti, uvrstil v posebno skupino in jih poimenoval dvo- zložne korenske besede (npr. *oreh, javor, besed* itd.), drugače kot Jarnik pa je osnovne zloge z več kot eno zvezo dveh soglasnikov (npr. *strok, tresk* itd.) uvrstil v posebno skupino in jih namesto s terminom *osnovni zlog* označil z *besedni koren*.

Pod posamezni zlog, ki v slovarju predstavlja geselsko iztočnico, Jarnik razporeja vse tiste slovenske besede, ki ga po njegovem mnenju vsebujejo. Tu se je Jarnik lahko zgledoval po vzorcu geselskega članka Dobrovskega, kjer je zagovarjal načelo razporejanja besed po besedotvorni strukturi osnov (npr. geselska iztočnica *či*, nato ustrezni sedanjik *čiju*, nato ustrezni nedoločnik *kojiti*, nato sledi osnovni zlog s predpono *po-* *počiju, pokoj* in *pokojiti* itd. – Dobrovský, *Slovanka* 1, 1814, 51s.). Vendar je Jarnik ta predlagani vzorec izpopolnil. Zgradbo geselskega članka je podredil temu, ali je osnovni zlog izluščil iz pretežno glagolskih ali iz pretežno imenskih tvorb. Opazil je torej že, da so dvojnega izvora.

⁷⁰ Tj. *Nauk o slovenskem jeziku v Ilirskem kraljestvu in sosednjih provincah. Po nauku češkega jezika g. patra Dobrovskega*.

⁷¹ Kot vir za to pri njem glede besedne družine osamljeno besedo Jarnik 1832: 28 navaja Gutsmanov slovar, kjer najdemo *aiz* 'Gipfel' (Gutsman), kar je v njem tako kot v Pohlinoem slovarju *ajz*, a m 'Höhe, Gipfel; ambo' prav tako osamljeno. Kasneje je besedo v svojem slovarju zabeležil Janežič: *ajec, jca* m Hügel, Spitze (Janežič 1851). Iz tega vira jo je povzel in kot romansko izposojenko razložil Kelemina, SR 8, 1955, 85. Bezljaj jo je v ESSJ: I, 2 obravnaval v umetno onaglašeni geselski iztočnici *ájec*, kjer pa Jarnikova domneva, da bi beseda lahko vsebovala isti koren kot sln. *jájce* n 'ovum', kot popolnoma nesprejemljiva ni navedena. Izvor in etimologija te besede še danes nista zadovoljivo pojasnjena.

⁷² Število v oklepaju označuje stran iz Jarnikovega Versuch, od koder je vzeto pred njim navedeno gradivo.

Slika 4: Del strani iz Jarnikovega Versuch

Pri glagolskih osnovnih zlogih je besedje razvrstil tako, da je najprej navedel dovršne glagole in glagolnike iz dovršnih glagolskih osnov, nato nedovršne glagole in njihove glagolnike, nato šele imenske tvorjenke, ki naj bi vsebovale isti osnovni zlog.

Jarnikov prikaz glagolskega korena *vi-* 'viti' v slovenščini:⁷³

Vi-ti, *vi-l*, *vi-jem* *winden, drehen*; *po-vi-ti*; *f-po-vi-ti*; *na-vi-ti*; *do-vi-ti*; *sa-vi-ti*; *saviti se*; *s-vi-ti*, *svi-l*, *s-vi-jem*, *s-vi-nem*, *nil*, *niti*, je roko svinil *fi*; *ob-vi-ti*; *od-vi-ti*; *iz-vi-ti*; *pre-vi-ti*; *per-vi-ti*; *pod-vi-ti*; *pred-vi-ti*; *ras-vi-ti*. *Verbalia perfect.*:⁷⁴ *vi-t-je*; *po-vi-t-je*; *spovitje*; *navitje*; *dovitje*; *savitje*; *svitje*; *obvitje*; *odvitje*; *isvitje*; *previtje*; *pervitje*; *podvitje*; *predvitje*; *rasvitje*. *Verba imperfectiva*:⁷⁵ *vi-jati*, *vijal*, *vijam*; *povijati*; *navijati*; *dovijati*; *savijati*; *s-vijati*; *obvijati*; *isvijati*; *previjati*; *pervijati*; *podvijati*; *predvijati*; *rasvijati*. *Verbalia imperf.*:⁷⁶ *vijenje*, *vijanje*; *povijenje*; *navijenje*; *do-vijenje*; *savijenje*; *svijenje*; *obvijenje*; *odvijenje*; *isvijenje*; *previjenje*; *pervijenje*; *podvijenje*; *predvijenje*; *rasvijenje*. *Zwanglos Gebildete*:⁷⁷ *vi-t-el die Weberspule*; *vi-t-ra das Reis*, *vimen, M.*; *vi-n-k der Umweg, der Umkreis*. *Vgl. das altfl. vinu (vi-nem), welches ft. vi-ju, (vi-jem) gebraucht wird.*; *ovink Umfchweif, G.*; *povijazha eine art Wurstspeife in das Netzfell eingewickelt. D. Potitzen.*; *potiza ft. povitiza, Flade, Potitzen*; *povoj Fatsche*; *povojzhizh dim.*; *povojak Blumenstrauß, G.*; *povojnik Turban, G.*; *savit adj. eingewickelt; verschroben*; *savitnost Verschrobenheit*; *s-vi-t-ek der Tragkranz, G.*; *s-vi-t-ice pl. Unterziehhofen, G.*; *svijázha List, Falschheit*; *f-vi-ba die Baumweide, G.*; *f-vi-b-ov-je coll. eine Menge Baumweiden*; *f-vi-n³-c das Blei, von f-vi-nem (f-vi-jem)*; *fvinzhen adj. von Blei*; *fo-voj das Kienholz, D.* (Jarnik 1832: 5–6)

⁷³ V prepisu tega geselskega članka so izpuščeni pomeni, ki jih Jarnik navaja ob glagolih in glagolnikih, ne pa tudi pri imenskih tvorjenkah, ki vsebujejo koren *vi-*. V originalu so slovenske besede – drugače kot v prepisu – postavljene druga za drugo. Okrajšave v geselskem članku pomenijo: *M.* = Murko, *altfl.* = starocerkvenoslovansko, *G.* = Gutsman, *D.* = Dajnko, *ft.* = namesto, *dim.* = manjšalnica, *pl.* = množina, *coll.* = zbirni samostalnik, *adj* = pridevnik.

⁷⁴ Tj. *Glagolniki iz dovršnih glagolov.*

⁷⁵ Tj. *Nedovršni glagoli.*

⁷⁶ Tj. *Glagolniki iz nedovršnih glagolov.*

⁷⁷ Tj. *Jasne tvorjenke.*

V geselskem članku *vi-* je s sodobnega zornega kota bolj kot prvi del geselskega članka z morfemiziranimi glagoli in glagolniki zanimiv njegov drugi del, v katerem predstavlja imenske tvorjenke in iz katerega je razvidno, da je bil pri identifikaciji korena *vi-* v imenskih tvorbah le deloma uspešen.

Jarnik je sicer pravilno ugotovil, da se ta koren ohranja npr. v *vi-t-el*, *vi-t-ra*, *vi-n-k*, *ovink*, *povijača*, *potica* (tu celo pove, da se je samostalnik razvil iz *povitica*), *zavit*, *zavitnost*, *z-vi-t-ek*, *s-vi-t-ice* in *zvijáča* ter da se ta *vi-* v *povoj*, *povojčič*, *povojak*, *povojnik* in *so-voj* pojavlja v drugačni fonetični realizaciji, tj. kot *voj-*.

Manj pa je bil uspešen, ko je tej besedni družini priključil tudi *s-ví-ba* s *s-vi-b-ov-je* in *s-vi-n'-c* s *svinčen*, saj je danes bolj verjetno, da je samostalnik *svíba* zaradi identifikacije psl. glagola **suǐb-ti* treba morfemizirati v *svib-a* (Furlan ESSJ: IV, 44, 83), v *svíneč*⁷⁸ je zaradi sorodnosti z lit. *švínas* 'svinec' in let. *svins* 'isto'⁷⁹ star pide. koren **k'uei-* 'svetiti'⁸⁰ treba prepoznati v zaporedju *svi-* in zato samostalnik morfemizirati v *svi-n-ec*.

Jarnikov prikaz imenskega korena *star-* 'star':

Star, a, o adj. *alt*, d. i. *lebensalt*
 ftarati fe, am se *altern*; **forgen*
 poftarati fe *alt werden*
 seftarati fe *alt werden*
 ftáranje *das Altern*, **Sorgen*
 poftáranje *das Altern*, *Altwerden*
 seftáranje *das Altern*, *Altwerden*
 oftareti *veraltern*
 oftarenje *das Verlatern*
 ftarez *alter*, *betagter Mann*
 ftarej⁸¹ *alter*, *betagter Mann*
 ftarzhik *Greis*
 ftaróft *Lebensalter*, *die Zeit des Alters*
 ftaróftvo *Lebensalter*, *die Zeit des Alters*
 ftarina *altes Ding*
 ftarizhen, na, no adj. *alternd*
 oftarel, a, o adj. *betagt*
 poftarn, a, o adj. *áltlich*
 preftar, a, o *adj uralt*
 preftároft hohes Alter (Jarnik 1832: 207–208)

Iz predstavljenega geselskega članka je razvidno, da je Jarnik pod koren *star-* vključil besede, od katerih bi še danes večina prestala kritično preverjanje. V slovanski etimologiji pa konsenzualno še ni rešeno vprašanje, ali vse naštete besede vsebujejo isti koren. Iz

⁷⁸ Enako korensko povezavo kot pri Jarniku najdemo že pri Pohlinu 1792: *svinz* a *vinem*; *quia flexibile est metallum*.

⁷⁹ Oba baltska ustreznika je prvi navedel Miklošič 1886: 331, pred tem isti 1862–1865: 826 omenja le litovskega.

⁸⁰ Z dentalom podaljšani pide. koren **k'uei-*, tj. **k'uei-t-* 'svetliti' se ohranja npr. v slovenskem *svítati* (*se*), *svét*, hrv. in srb. *svànuti* 'zdaniti se' < psl. **suytnoti* itd.

⁸¹ Eden od dveh vzglasnih soglasnikov je odveč. Tiskarska napaka!

Jarnikove navedbe z zvezdico⁸² označenih pomenov ‘sorgen’ in ‘Sorge’ ob glagolu *starati se* in samostalniku *staranje* je razvidno, da je v to slovensko besedno družino vključil tudi redko slovensko gradivo v pomenu ‘skrbeti’ oz. ‘skrb’. Čeprav je v sodobni slovanski etimološki literaturi mnenje, ali je psl. glagol **stǎrati se* ‘skrbeti, truditi se ipd.’ (znan v sln., hrv., srb., blg., r., ukr., p. in č., v č. tudi *starost* f ‘skrb’) treba povezati s pridevnikom **stǎrъ* ‘vetus’ ali pa bi ga bilo treba obravnavati kot posebno slovansko besedno družino, pri katerem glagolska podstava **stor-ti* za iterativ **stǎrati se* v slovanskem gradivu še ni bila evidentirana, še vedno deljeno, se tehtanje argumentov – po mojem mnenju – bolj nagiba v prid drugi rešitvi, ker zanjo govori tudi eksterno neslovansko gradivo, kot je let. *starîgs* adj ‘prizadeven’, lit. *starinti* kavz ‘težko in nerodno delati, težko vleči’ itd. (Furlan ESSJ: III, 312).⁸³

Za ocenjevanje Jarnika etimologa je podatek iz tega geselskega članka o povezovanju pomenov ‘star’ in ‘skrb, skrbeti’ pomemben, saj odraža, da je bil Jarnik pozoren na pomen-ske razvoje v besedni družini.

Razporejanje besedja pod osnovne zloge od Jarnika ni zahtevalo le prepoznavanja oblikotvornih in predvsem besedotvornih vzorcev, ampak tudi etimologiziranje. Ker je bila za gnezdo urejene slovarje 19. stoletja značilna minimalna raba veznega teksta, se Jarnikove etimološke razlage praviloma skrivajo v razvrstitvi besedja.

Prav razvrstitev besede pod osnovo nakazuje, iz katerega prvotnega pomena naj bi se leksikalni pomen razvil. Jarnik je npr. ime ptiča *stričoka* ‘štiglic’ navedel pod osnovo *ost-er* (157–158), ker je želel povedati, da je ptič poimenovan po osatu, saj so liščkova najpogostejša hrana prav semena iz rodu *Carduus*.⁸⁴ Samostalnik *vidra* ‘lutra’ je navedel pod osnovo *vòd-* ‘voda’ (40) in s tem povedal, da je žival tako poimenovana, ker je v zvezi z vodo oziroma živi v vodi ipd.

Jarnik etimologijo glede končnega cilja razume v klasičnem smislu odkrivanja prvotnih besednih pomenov in motivacij za nastanek (sodobnih) leksikalnih pomenov. O tem se lahko prepričamo iz uvrstitve samostalnika *medved* ‘ursus’ pod osnovo *jéd-*, njegove morfemizacije v *med-v-éd* in razlage, da je to etimološko ‘Honigfresser’ (34), tj. ‘kdor jé med = jedec medu’. Vendar Jarnik etimologijo razume tudi kot razvrščanje besedja pod skupne osnove, kar je v skladu s smernicami njegovega časa. Uporaba pridevnika etimološki v kontekstu razvrščanja besedja po skupnih osnovah in v kontekstu razlaganja prvotnih besednih pomenov ne odraža le njegovega razumevanja etimologije, ki je še danes sprejemljivo, ampak je lahko tudi znak zavednega ali nezavednega spoznanja, da je etimologija postopek, pri katerem je etimološko združevanje slovenskega besedja po njihovih skupnih osnovah le del tega postopka, osvetljevanje teh osnov s sorodnim neslovenskim gradivom pa naslednji del in tako dalje.

V uvodu je Jarnik zapisal, da naj bi njegov etimološki slovar pripravil pot za primerjavo slovenskih osnov z drugimi sorodnimi osnovami. Redka eksplicitna opozorila v osrednjem delu slovarja, s katerimi izpostavlja, da je npr. osnova *jun-* (v *jun-ak*, *jun-akov* itd.) sorodna z n. *jung* in lat. *juvenis*, *jun-ior* (32), da je osnovo *ig-* (v *ig-o*, *pod-iz* itd.) mogoče primerjati z lat. *jug-um* ‘jarem’ (34), da je samostalnik *vidra*, kar postavlja pod sloven-

⁸² Zvezdica Jarniku služi za označevanje tistega jezikovnega gradiva, ki je bilo v njegovem času občuteno kot zastarelo (Jarnik 1832: VI).

⁸³ Prim. še Borys 2005: 575, kjer se omenja le druga etimološka razlaga.

⁸⁴ O sln. ftn **ostric* ‘*Carduus*’ prim. Furlan ESSJ: III, 329, 330.

sko osnovo *vòd-* ‘voda’, treba primerjati z gr. *hydra* in da slovansko *vod-a* in gr. *hyd-or* spadata k enemu in istemu korenu (40), kažejo, da je Jarnik sprejel tedanja spoznanja o genetični povezanosti slovanskih jezikov z drugimi evropskimi in metodo preučevanja njihove medsebojne sorodnosti ter se ob tem najbrž tudi že vsaj deloma zavedal, da njegov etimološki slovar lahko uspešno etimološko pojasni le tisto slovensko besedje, ki se da etimološko pojasniti s slovenskim jezikovnim gradivom, ker je nastalo šele v slovenskem jezikovnem sistemu.

3.3.1.3 Jarnikova metoda gnezdenja slovenskega izraznega fonda

Osnove, pod katere, kot pravi, etimološko razvršča slovensko besedje, Jarnik lušči pretežno s sinhrono segmentacijo gradiva in jih praviloma fonetično ne rekonstruira. Toda že nekatera opozorila v slovarju, kjer ob slovenskem gradivu navaja tudi češko, poljsko, rusko, cerkvenoslovansko in srbsko, kažejo, da je metodo eksterne rekonstrukcije kot preverjalno sredstvo diahronnega jezikoslovja pri luščenju osnov že uporabljal.

Osnovo *mar-* v *maroga* je namreč lahko izluščil le na podlagi poznavanja ruskega glagola *marat'* ‘mazati, packati’, ki ga v geselskem članku *mar-* tudi navaja (63).

Presenetljiva je sicer po Dobrovškem povzeta in še danes aktualna opomba pri osnovi *-u-*, ki jo je on tako kot že Metelko 1825: 22 izluščil z morfemizacijo *ob-u-ti*, *ob-u-l*, *ob-u-jem*, *ob-u-ti se*, *pre-b-u-ti* (iz *preobuti*) ... *ob-u-t-je* itd. Izluščenje te osnove je Jarnik utemeljil s pripisom, da je to ista osnova kot *-u-* v lat. *in-d-u-o*, *ex-u-o* (Dobrovský 1813: 56; Jarnik 1832: 1).

Prav tako se mu zdi pomembno, da v slovenskem etimološkem slovarju v geselskem članku *i-* ‘iti’ upošteva opozorilo Dobrovškega, da je ta osnovni zlog isti kot v lat. *i-tum*, *i-tu*, *i-re* (Dobrovský 1813: 30; Jarnik 1832: 2).

Upravičenost osnove *usm-*, pod katero združuje besedje *usinje* ‘das Leder’, *usnjar* ‘der Lederer’, *usinjast* ‘v. Leder’,⁸⁵ podkrepi s pripisom, da je takšna osnova cerkvenoslovanska, pri besedi *usnjar* pa pripomni, da se je ustrezna starejša oblika glasila *usmar* (157).

Zadnje opozorilo kaže, da je Jarnik že fonetično rekonstruiral. Ne navede pa gradiva, ki ga je privedlo do fonetične rekonstrukcije osnove *alk-* iz *lák-ota*, *lakotáti*, *slakotati*, *lakotánje* (17), do osnove *tvrd-* za slovensko *trd* (191). Pri osnovi *srb-* v *srb-éti*, *posrbéti* itd. le pripomni, da ta stoji namesto *svrbéti* (203). Slovenski besedi v oklepaju za njo pripiše obliko, ki je od slovenske različna v tem, da namesto slovenskega *i* vsebuje *y*, tj. *jeri*, npr. *vidra* (*wydra*); *vis-ok* (*vysok*) (40, 45).

Vse kaže, da je Jarnik slovansko primerjalno gradivo pri luščenju osnov iz slovenskega gradiva poznal in uporabljal v precej večji meri, kot ga je v slovarju navedel. Takšno ravnanje je bilo namreč v skladu s konceptom njegovega etimološkega slovarja, ki naj predstavi le slovensko gradivo. Verjetno ga je k sicer redkim fonetičnim rekonstrukcijam zaneslo poznavanje slovanskih ustreznikov ali vsaj sorodnih besed in da te interpretacije presega njegov koncept o izrazito sinhroni predstavitvi osnovnih zlogov, tj. korenov slovenskega besedja.

⁸⁵ Tj. ‘von Leder’ = ‘iz usnja, usnjen’.

3.3.1.4 Jarnikovo vključevanje lastnoimenskega gradiva v slovar

Pomembna in za svoj čas jasnovidna je bila Jarnikova odločitev, da v etimološki slovar spada tudi lastnoimensko gradivo (Šivic-Dular, 15. SSJLK, 1979: 113s.). Njegova onomastična etimologija je tako kot apelativna sicer še v povojih, a je kot zgodovinski dokument upoštevanja vredna.

Nekatere od njegovih etimologij so kot korenške še danes sprejemljive. Pod osnovo *re-* v *reka* 'Fluß, Bach' omenja tpn *Réka* 'Fiume' in tpn *Poréče v' Porečahi*, ki da je topografsko poimenovanje⁸⁶ na Koroškem in se po nemško glasi *Pörschach* (15). Pod osnovo *val-* v *val-íti* 'wälzen' itd. navaja »*Pré-val-e, pl. top. B. Preulitz*« (37).

Pri številnih zemljepisnih imenih pa je pomensko motivacijo zanemaril, ko npr. pod osnovo *aj-*, ki jo prepozna iz *aj-c* 'vrh', navede tpn *Ajevica*,⁸⁷ ki da označuje močvirnato območje (28), ko pove, da beseda *vetrnica* 'Windrose' nastopa tudi kot topografsko poimenovanje vasi (7) ali da *vin-ica* 'Weinbirn', tj. 'hruška moštarica', nastopa tudi kot topografsko poimenovanje (36).

3.3.1.5 Jarnikove etimologije

Jarnikov etimološki slovar danes ni le dokument, prek katerega je mogoče ugotovljati, kako je metoda porajajočega se indoevropskega primerjalnega jezikoslovja prek Dobrovskega prodrla na slovenska tla, in ni le dokument o razvojni stopnji slovenskega etimološkega raziskovanja, tudi ne samo dokument o Jarnikovi izvorni aplikaciji fonetične rekonstrukcije, ampak je tudi neizogibno etimologovo čtivo. Marsikatero njegove etimološke razvrstitve in etimološke razlage so namreč še danes aktualne.

Naj navedem njegovo segmentacijo sln. *sovðj* m, g *sovója* 'grča' na *so-voj* in uvrstitev pod osnovo *vi-* 'viti' (6),⁸⁸ uvrstitev imena *Némec* pod osnovo *nem* (77),⁸⁹ uvrstitev kulinaričnega termina *potica* pod osnov *vi-* 'viti' in razlago, da je nastala iz *povitica* (7), sicer zadržano, a izraženo mnenje, da samostalnik *déte* spada k *dojiti* (103) itd.

V slovarju se najde tudi marsikaj, kar kritike ni vzdržalo. Ob že omenjenih *sviba* in *svinec* naj izpostavim njegovo vključitev besede *peč* v pomenu 'skala, pečina' v geselski članek *pesk* 'Sand' in razlago, da se je prvotno glasila *pešč* (181).

Besedo *srajca* f 'indusum' Jarnik morfemizira na *s-ra-j-ca*, v etimološkem smislu razloži kot 'Schweisskleid' = sln. 'prepoteno oblačilo' in izvaja iz *sraga* '(potna) kaplja', kar morfemizira v *s-ra-ga*. To naj bi bilo skrajšano (kontrahirano?) iz *s-re-ja-ga* in vsebovalo osnovo *ré-* 'teči', ki jo je prepoznal tudi v *réka*, *réčan* itd. (15).⁹⁰ K izvajanju *s-ra-j-ca* iz *s-ra-ga* je Jarnika verjetno napeljala pri njem zabeležena narečna oblika *s-ré-j-šče* (15) s samoglasnikom *-e-*, verjetno pa tudi domneva, da slednja oblika v primerjavi s *s-ra-j-ca* odraža primarnejšo.

⁸⁶ Termin predstavlja prevod Jarnikovega *topographische Benennung*.

⁸⁷ Tako kot pri večini drugih imen tudi tu Jarnik ne podaja natančne lokacije toponima, kar otežuje preverjanje ustreznosti razlag.

⁸⁸ Prim. sodobni etimološki prikaz te besede v Furlan ESSJ: III, 295.

⁸⁹ Prim. sodobni etimološki prikaz te besede v Snoj ESSJ: II, 219.

⁹⁰ Na enako povezavo naletimo tudi v Jarnikovi rokopisni ostalini, ki jo Nacionalna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani vodi pod signaturo Ms 336. Tam Jarnik govori o obliki *srajšče*, ki naj bi – verjetno prek sln. dial. palatalizirane variante **srajišče* – nastala iz **sragišče*.

Ta zapleteni, danes v stroki preživeli etimološki poskus odkriva, da je Jarnik sledil zahtevam tedanje etimologije, ki je v nasprotju z etimologijo kot večšino ugibanja iz prejšnjih stoletij stremela k čim boljši jezikoslovni argumentiranosti. Njegova etimologija besede *srajca* namreč kaže, da je povezavo s *sraga* utemeljeval s fonetične, besedotvorne in pomenske plati. Žal se mu je pri tem etimološkem poskusu iz evidence izmuznila povezava s csl. *sračica* ‘indusum’, ki jo je navedel že Dobrovský v *Institutiones*: 155 in na katero je verjetno pozabil, saj jo omenja že v svoji *Kleine Sammlung*. Spomin na to cerkvenoslovansko besedo bi mu bil namreč gotovo znak, da leksema etimološko ni mogoče pojasniti znotraj slovenskega jezikovnega sistema.

Zanimiv in posrečen je njegov poskus etimološke razlage *beseda*, za katero pravi, da je verjetno nastala iz zastarele *bezséd* ‘nicht sitzend, ungesessen’ = sln. ‘ki ne sedi, ki ni sedel’ (1). Še toliko bolj, če vemo, da se enaka besedotvorna analiza **bez-sěda* ob sicer drugačni interpretaciji prvotnega pomena (najpogosteje ‘sedenje zunaj’,⁹¹ kar nakazuje, da se je leksem prvotno verjetno uporabljal za označevanje ljudskega zbora na prostem) brez omembe Jarnikovega vira kot aktualna in tudi kot najbolj ali bolj verjetna navaja v številnih kasnejših slovanskih etimoloških slovarjih, tudi v takih, kot je nastajajoči srbski, ki nosi že letnico 21. stoletja.⁹² Četudi ni bilo mogoče ugotoviti, ali se besedotvorna analiza **bez-sěda* prvič pojavi pri Jarniku in ali jo je morda povzel iz katerega še neevidentiranega starejšega vira,⁹³ navedba sama zgovorno ponazarja, da je bil Jarnik kljub spodrsrljajem upoštevanja vreden etimolog svojega časa.

Jarnik je v poskusu etimološke razvrstitve slovenskega besedja po osnovah nedvomno presegel v uvodu slovarja artikulirani koncept. S podajanjem fonetičnih rekonstrukcij, s katerimi je presegel Dobrovskega kontrastivno primerjanje sorodnega gradiva iz posameznih slovanskih jezikov, je na svojstven način vstopil v diahronijo, tako z navajanjem slovanskih in indoevropskih ustreznikov kot tudi s povezovanjem posameznih izluščenih osnov (npr. osnove *slan* s *sol* – 201) pa je tudi že nakazal smer nadaljnega etimološkega raziskovanja.

3.3.2 Miklošičev *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen* – slovensko besedje v slovanskem kontekstu

Dobrih petdeset let po izidu Jarnikovega etimološkega slovarja je Franc Miklošič leta 1886 izdal *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*.⁹⁴ V njem lahko vidimo urešničitve tistega, kar je Jarnik napovedal kot stopnjo, ki naj bi sledila njegovemu raziskovanju slovenskega besedja. V Miklošičevem slovarju, ki je tako kot Jarnikov urejen gnezdo, je slovensko besedje primerjano z drugim slovanskim, iz celotnega slovanskega gradiva pa rekonstruira skoraj 6100 skupnih slovanskih osnov in besed. Tako kot gradivo drugih slovanskih jezikov mu tudi slovensko služi za prikazovanje in utrjevanje medsebojne sorodnosti slovanskega gradiva in za njegovo združevanje v posamezne slovanske besedne družine.

⁹¹ Pomen **bez-* ‘zunaj, iz’ ob širše izpričanem ‘sine’ se v ERSJ: 3, 177 identificira v zvezah, kot sta srb. *bez sebe učiniti* ‘raditi kao van sebe, očajno’ in č. *je bez sebe* ‘ni pri zavesti’.

⁹² Prim. Berneker: 52; Vasmer: I, 160; Machek 1968: 52; Skok: I, 140; BER: I, 44; Bezlaj ESSJ: I, 18; SP: 1, 216 (tu kot malo verjetno); ĚSSJa: 1, 211–213 (tudi tu kot malo verjetno); Schuster-Šewc: 34; ESJS: 59; ERSJ: 3, 178. Miklošič 1886: 11 etimologije za praslovanski leksem **besěda* ne navaja.

⁹³ V Dobrovskega *Institutiones* te razlage nisem zasledila.

⁹⁴ Tj. *Etimološki slovar slovanskih jezikov*.

Slika 5: Naslovna stran Miklošičevega *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*

V uvodu je Miklošič podobno kot pred desetletji Jarnik povedal, da je njegov slovar prvi poskus, ki naj etimološko razloži slovanski leksikon (Miklošič 1886: II). Sintagma etimološko razložiti pomeni Miklošiču isto kot Jarniku etimološko razvrstiti. Če je namreč Jarnik pod izluščenimi osnovnimi zlogi navedel vse tisto slovensko gradivo, ki je po njegovi analizi tak zlog vsebovalo, je Miklošič podobno delo opravil na širšem slovanskem gradivu. Razlika je le v tem, da sta svoje delo opravila na kronološko različnih jezikovnih stopnjah, Jarnik na slovenski, Miklošič pa na slovanski. Podobno kot Jarniku tudi Miklošiču za etimološko razlago besede največkrat zadošča njena uvrstitev pod osnovo, tj. njena priključitev k slovanski besedni družini. Miklošič v skladu s konceptom gnezdnou urejenih etimoloških slovarjev vezni tekst uporabi redko. Med njegovimi redkimi etimološkimi pojasnili, ki odražajo, da Miklošič tako kot Jarnik etimologijo glede končnega cilja razume v klasičnem smislu odkrivanja prvotnih besednih pomenov, naj omenim njegov pripis *eig. honigesser*⁹⁵ ob csl. *medvěď* 'ursus', za katerim Miklošič navede še besedje iz drugih slovanskih jezikov, tudi slovenščine (Miklošič 1886: 186).⁹⁶ Enako etimološko razlago je za ustrezni slovenski leksem podal že Jarnik, ki ga Miklošič ne citira, čeprav je v svoj slovar sprejel marsikatero njegovo etimološko razlago = etimološko razvrstitev.

Podobno kot Jarnik je tudi Miklošič slovensko besedo *potica* ob *povitica* in *povijača* (vse predstavljeno s pomenom 'art kuchen' = sln. 'vrsta kolača') brez razlage navedel pod osnovo *vi-* 'viti' (Miklošič 1886: 389), temeljna razlika pa je, da je bila osnova *vi-* pri Jarniku prepoznana na podlagi slovenskega gradiva, pri Miklošiču pa je enakoglasna osnova *vi-* slovanska, ker jo potrjujejo tudi drugi slovanski jeziki. Pod isto slovansko osnovo *vi-*

⁹⁵ Tj. 'verjetno jedec medu'.

⁹⁶ Ta splošnoslovanska beseda je v Miklošičevem slovarju kot podgeslo navedena v geselskem članku *medū* 'mel'.

navaja tudi sln. besedi *vitra* in *vitel* (Miklošič 1886: 389), pri čemer ob slovenskem *vitel* ne navaja le sorodnih ustreznikov v drugih slovanskih jezikih, in sicer v stari cerkveni slovanščini (*vitb*⁹⁷), srbsčini (*vitao*) in bolgarščini (tam *vitlo*), ampak tudi ustreznik v lit. *vītulas*.⁹⁸ Enako opozorilo o sorodnem besednem ustrezniku zunaj slovanskega jezikovnega območja imata tudi slovenski samostalnik *vitva* (po Miklošiču tudi v p. *witwa*) in glagol *viti* (ob njem navaja še stsl. *viti*, blg. *vija*, srb. *viti*, č. *víti*, p. *wiċ*, gl. *viċ*, dl. *viš*, ukr. *vyty*, r. *vitb*), in sicer prvi v stpr. *witwo*, drugi pa v lit. *vīti* in let. *vīt*.

Ko je Miklošič pokazal, da je slovenska osnova *vi-* 'viti' slovanska in da ima svoje sorodne ustreznike tudi v neslovanskih indoevropskih jezikih, je jasno izpostavil zgodovinskost slovenske leksike, da je leksikon jezika vedno razvojni rezultat različnih preteklih dob in da so posamezni leksemi glede časa nastanka zato tudi različno stari.

V istem geselskem članku med slovenskim besedjem tik za glagolom *viti* brez komentarja navaja tudi slovensko *vujati* 'weifen' = sln. 'motati, navijati'. Njegova sopostavitev *vujati* ob *viti* pove, da vsebujeta oba glagola isti koren in da se je samoglasnik *u* korena *vu-* v *vujati* moral fonetično razviti iz ijevskega. V formalnem smislu je torej enak sln. *vijati*.

Kasneje je glagol *vujati* v svoj slovar na podlagi Murkovega⁹⁹ in Valjavčevega prekmurskega gradiva¹⁰⁰ uvrstil Pleteršnik, ki je s ponazorilom »*vujati* ... nam. *uvijati*« navedel, da naj bi fonetični razvoj slovenskega korenskega samoglasnika *i* v prekmurski *u* sprožilo vzglasno zaporedje *uvi-*, zaradi česar je bil glagol podvržen enakemu fonetičnemu razvoju kot pkm. glagoli tipa *bùjti*, *bújen* ← sln. *u-biti*, *u-bijem*, *mújvati*, *muven* ← sln. *u-mivati* itd. Skoraj sto let za Miklošičevim zapisom je bilo ta glagol v Prekmurju še mogoče slišati, kot je razvidno iz beltinške govorice, kjer *vùjati an* še vedno pomeni 'viti, motati (prejo s predena¹⁰¹ na klobko)' (Novak 1985: 125; isti 1996: 171), v Porabju pa je pomen nekoliko modificiran in specializiran na označevanje človekovega obnašanja: *vùjati an* 'majati se, obotavljati se, cincati' (Mukič 2005: 414).¹⁰²

Navedba glagola *vujati* v geselskem članku *vi-* je samo ena od številnih, ki odraža Miklošičevo spoznanje, da je za etimologijo slovanskih jezikov narečna leksika vsaj enako pomembna kot standardna in da je zato v etimološki slovar slovanskih jezikov treba vključiti tudi narečno gradivo posameznih slovanskih jezikov. V tem smislu slovar še dandanes ni samo pomemben nepogrešljiv etimološki vir,¹⁰³ ampak tudi pomemben narečni vir.

⁹⁷ Dejansko mlajše, cerkvenoslovansko.

⁹⁸ Vsebinsko podobno opozorilo o medsebojni sorodnosti teh slovanskih besed najdemo s.v. *vitb* že v njegovem *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, ki s številnimi podobnimi opozorili tudi v drugih geselskih člankih predstavlja predpripravo na kasnejši etimološki slovar slovanskih jezikov.

⁹⁹ Murko 1833¹: 735: *vùjati, am* '(Garn) abwinden, abweifen; (eine bieglame Ruthe) drehen', *vùjaniza* 'das Flechtreis, die Wiede', *vùjanje* 'das Abweifen des Garnes; das Drehen einer bieglamen Ruthe'. Prim. še v novejšem času stpkm. *vùjati am* 'viti, navijati' (Novak 2006: 860).

¹⁰⁰ Valjavec 1883: 14: *mačka z repom vuja*.

¹⁰¹ Pkm. *prèdeno* pomeni 'napredena preja, navita na motovilo' (Novak 1996: 110).

¹⁰² Ker se v prekmurščini izvorni samoglasnik *i* levo in desno od *v* labializira (npr. sln. *gvišno* : pkm. *gvùšno*), kot je ugotavljal Ramovš 1935: 187, in ker disimilacija pkm. *új* v *uj* ni dokazana, bi bilo fonetično razlago tega prekmurskega glagola v ESSJ: IV 369 treba zamenjati z bolj zanesljivo.

¹⁰³ Bezljaj je leta 1964 o njem zapisal: »To je edini etimološki slovar iz prejšnjega stoletja, ki v njem še vedno povečini vse drži in ga še danes s pridom uporabljamo. Seveda navaja neslovansko gradivo

abolko: *asl.* abľko, jabľko *apfel*.
 ablany, jablany *apfelbaum* (*aus* abolny).
nsl. jabelko, jabolko, jabolka. *jablan.* b.
 abľka, jabľka. *kr.* jabelko. *s.* ja-
 buka. *jablan* *populus pyramidalis*. *č.* ja-
 blo, jablko. *jabloň.* p. jabľko. *jabloň.*
polab. jobľn. *os. ns.* jabľuko. *jabloň.*
klr. jabľoko. *jabľoň,* *jabľoňa.* *wr.* jabko.
r. jabloko. *jablony.* — *preuss.* woble. wo-
 balne. *lit.* obūlas, obelis. *lett.* ābols.
ahd. apful. *ir.* abull. *Das wort ist frem-*
den ursprungs. Man denkt an Abella in
Campanien und meint aus malum abella-
num habe ir. abull usw. ebenso hervorgehen
können wie pirsich aus malum persicum.
abota *nsl.* *fatuus marc.* — *Vergl. ahd.*
apah verkehrt, das dem slav. opakъ urver-
wandt ist.

Slika 6: *Del strani iz Miklošičevega Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*

Miklošičev geselski članek s slovanskim glagolskim korenem *vi-*:¹⁰⁴

vi- (wohl *vī-*) *l.*: **asl.** *viti, vija winden, -vivati. izviti* (raķa) *ἐξαρτᾶσθαι. izviti*je slovesъ *gewundene rede. vitъ res torta. pavitъ wohl 'vitis'. vitľ machina: vergl. lit. vītulas. Durch steig. povoj fascia.* **nsl.** *viti. vujati weifen. ovijanec rankende fisoie. viva, gōž* (trta), ki veže gredelj in kolca. *vitva gerte. vitla handgriff bei der walze. vitra flechtreis: iz viter se pletejo canje Ukrain. vitek biegsam. vitel weberspule. povitica, potica, povijača art kuchen. vitica ring. vijoglavka wendehals. zavojek. zanj k umweg. obojek fusslappen: obojek. b. vija vb. -vivam vb. vitlo schraube, hahn (am fasse). vit schlank: vita jela mil. 47. navoj fussfetzen. povoj wickel. s. viti. vijati. Vergl. vivati se sich putzen. vinuti wedeln. vit, vitak biegsam. vita jela schlanke tenne. vitica haarlocke. vitao haspel. vitlati schwingen. svici die sehnen des hausens. vijugati se sich schlängeln. voj schicht. obojak. zavoj. svoj wendung. č. viti. vinouti. povidlo salse. obinadlo leinwand zum einwickeln. obojek halsband. podvoj cardo: vergl. bi-. p. wič. witiba salix viminalis. witka weidenrute. povoj. podvoj cardo. Vergl. wicina art flussboot in Litauen. os. vič winden. vič winde, gicht. ns. viš winden. viš sumpfgas. svitk flachsbund. klr. vyty. ovvyjadla art spulen. vjunok bärwinde. povytyča, pautyča windling. Vergl. vjun schlammbeisser. vōj zaunschichte. pavydľo, povydľa. wr. viľovodzič für r. voditъ izvilinami*

samo tam, kjer je nedvomno, največkrat se zadovolji le z istovetnimi litavskimi tvorbami. A četudi bi bil brez etimologij, bi bil to še vedno vzoren slovar praslovanskega izraznega fonda. Slavistika ni potrebovala drugega in drugačnega do zadnjih let, ko se poleg množice etimoloških slovarjev posameznih slovanskih jezikov pojavljajo tudi prvi načrti praslovanskih slovarjev« (Bezljaj 2003: II, 1181). Pri omembi praslovanskih slovarjev Bezljaj misli na tedaj načrtovana etimološka slovarja praslovanske leksike, tj. *Ėtimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov* in *Słownik prastowiański*, ki sta začela izhajati leta 1974. O pomenu Miklošičevega etimološkega slovarja za slovensko in slovansko etimologijo Šivic-Dular, 27. SSJLK, 1991: 29ss.; Kurkina, Zb Miklošič 1992: 317ss., o prezrtih etimoloških rešitvah v njem, ki kažejo, da je bil v etimološki stroki vendarle še premalo upoštevan Furlan o.c.: 329ss.

¹⁰⁴ Geselski članek je podan v zvestem prepisu po originalu. Za sodobni konvencionalni zapis psl. fonemov *ь* in *ѣ* Miklošič uporablja znak za kratki *ŭ* oziroma znak za kratki *ĭ*, kar je s fonetičnega zornega kota gotovo bolj ustrezno. Okrajšave v geselskem članku pomenijo: *asl.* = starocerkvenoslovansko, *vergl.* = primerjaj, *lit.* = litovsko, *steig.* = stopnjevanje, tj. prevoj, *nsl.* = slovensko, *Ukrain.* = Nemaničevo gradivo, tj. hrvaško, *b.* = bolgarsko, *vb.* = glagol, *mil.* = Miladinovci, *Вьlgarski narodni pĕsni, s.* = srbsko, *č.* = češko, *p.* = poljsko, *os.* = gornjelužiško, *ns.* = dolnjelužiško, *klr.* = ukrajinsko, *wr.* = belorusko, *r.* = rusko, *magy.* = madžarsko, *ung.* = prekmursko, *preuss.* = staroprusko, *lett.* = letonsko.

r. vitъ. vitень *art peitsche. izvilina krümmung. povitucha wöchnerin. svitokъ. povilica flachsseide. вѣjunъ rolle: vergl. вѣjunъ schlammeissker. vilъ rittersporn. povoj niederkunft. navoj. vyvichnutъ verrenken. – magy. pólya, póla fascia ist nsl. povijalo ung. vitla vimen. preuss. witwo weidenbaum. lit. viti, apvnis hopfen. vītinē art flussboot. lett. vīt, viju. (Miklošič 1886: 389–390)*

V zadnjem delu geselskega članka, v katerem Miklošič navaja sorodno neslovansko gradivo, je citirano le gradivo iz baltske skupine: *preuss. witwo weidenbaum. lit. viti, apvnis hopfen. vītinē art flussboot. lett. vīt, viju*. Pred tem je precej več tovrstnega gradiva zapisal v svojem *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, ki velja tudi za delovno predstopnjo čez dve desetletji izdelanega EWSS:¹⁰⁵

ВИТИ, ВИЖ, ВИКШИ vb. ἐλάσσειν circumvolvere – власы krmč.-mih. nsl. vitra holzlege dain. 104. vita reis zum korbflechten vitica annulus. scr. vē viere vitikā ligamen vētras rohr gr. ἴρυς schildrand itéα salix lat. viere, vitex, vitis, ahd. wit reisig wīda salix lit. viti; vītis weidengerte goth. vidan, vīndan curt. I, 593. (Miklošič 1862–1865: 65)

Za neslovansko gradivo, ki ga Miklošič tu citira po delu *Gründzuge der griechischen Etymologie*¹⁰⁶ (Leipzig, 1858–1862) Georga Curtiusa (1820–1885) in ga kasneje v njegovem etimološkem slovarju ni, je verjetno ugotovil, da ne spada med ožje indoevropske sorodnike (npr. gotsko gradivo). Zakaj preostalega sorodnega ne najdemo ponovno citiranega v EWSS? Zakaj omenja le sorodno baltsko gradivo? Odgovor na to vprašanje verjetno tiči v Miklošičevi previdnosti, saj je tudi iz drugih geselskih člankov v EWSS opaziti, da so navedbe neslovanskega gradiva bolj skope. Tako npr. v *Lexicon s.v. besēda* še navaja staroindijsko gradivo, v EWSS pa ne več.

Miklošičev geselski članek s (pra-)slovanskim pridevnikom *starъ*:¹⁰⁷

starŭ 1.: **asl.** starъ *alt. starъсь. starosta der alte. starêjšina. nsl. star. b. star. stavec. starosvat. starosvatec. starojka. kr. star. staregov adj. patris. s. star. starješina. Man merke od stracey in einem älteren denkmal. č. starý. starosty plur. eltern; starostové die altvordern. p. stary. starosta ältester. starać sie sich bemühen. starunek ängstliches sorgen, mit d. suffix. staranie. polab. stor. os. stary. staroba alter. starać sorge machen. ns. stary. starejše eltern. staraš se sorgen. klr. staryj. starucha. starušok. r. staryj. staršina. starosta dorfältster. starucha. – rm. stęruī sich bemühen. stęruincę. lit. storas dick. storavoti sich bemühen. stūras starr. storonē fleiss. storasta. lett. starigs strebsam. stārāsta. ai. sthira starr. starŭ stammt von sta: vergl. s. staman für alt: stamna čeljad alte leute. (Miklošič 1886: 320)*

Primerjava med Jarnikovim geselskim člankom s slovenskim korenem *star-* in Miklošičevim s slovanskim korenem *star-* kaže, da je Miklošič tako kot pred njim Jarnik sklepal, da sta pomena 'star' in 'skrb, skrbeti' enakozvočne slovanske osnove **star-* posledica pomenskega

¹⁰⁵ Okrajšave v geselskem članku pomenijo: *ahd.* = starovisokonemško, *curt.* = Georg Curtius, *Grundzüge der griechischen Etymologie I–II*, *dain.* = Dajnko, *goth.* = gotsko, *gr.* = grško, *krmč.-mih.* = Krmčija-Mihanovič, *lat.* = latinsko, *lit.* = litovsko, *nsl.* = slovensko, *scr.* = staroindijsko, *vb.* = glagol.

¹⁰⁶ Tj. *Osnove grške etimologije*.

¹⁰⁷ Geselski članek predstavlja zvesti prepis Miklošičevega. Okrajšave v njem pomenijo: *ai.* = staroindijsko, *asl.* = praslavansko, *b.* = bolgarsko, *č.* = češko, *d.* = nemško, *klr.* = ukrajinsko, *kr.* = hrvaško, *lett.* = letonsko, *lit.* = litovsko, *ns.* = dolnjelužiško, *nsl.* = slovensko, *os.* = gornjeljužiško, *p.* = poljsko, *plur.* = množina, *polab.* = polabsko, *r.* = rusko, *rm.* = romunsko, *s.* = srbsko.

razvoja, le da Miklošič to pomensko povezavo utemeljuje tudi z neslovanskim gradivom, ko ob lit. *storas* 'debel' navaja tudi lit. *storavoti* 'truditi se, prizadevati si' in *stīras* 'tog, trd', ob let. *starigs* 'prizadeven' tudi sti. *sthira* 'tog, trd' in istočasno tudi pove, da pridevnik **starb* izvira iz slovanskega korena *sta*. Nadaljnje analize so sicer pokazale, da vse pri Miklošiču naštetu gradivo iz fonetičnih razlogov ne more biti medsebojno sorodno. Tako je npr. *storavoti* 'truditi se, prizadevati si' v litovščini izposojenka iz poljščine, prim. p. *starować* (Fraenkel: II, 913), lit. *stīras* 'tog, trd' je bolj utemeljeno povezovati z lit. *stērti*, *stērstū* 'otrpniti (od mraza), tog oz. trd postati' (Fraenkel l.c.) in ne more predstavljati tvorbe iz pida. korena **steH₂* 'stati' itd.

3.3.2.1 Temeljna raziskovalna enota etimologije je beseda in ne koren

Jarnik je iz slovenskega besedja luščil enozložne osnove, vendar mu kljub že uporabljeni metodi eksterne rekonstrukcije na vsem gradivu tega ni uspelo opraviti (npr. *rakita*, *govor*, *besed-*), tako da se je kot pred njim Dobrovský moral zadovoljiti s tem, da njegov tretji razred glede strukture osnov ni bil enoten.

Pri Miklošiču se kot geselske iztočnice pojavljajo osnove (npr. *melz-*, *ber-*, *tel-*, *var-*, *vi-* itd.) in tudi leksemi (npr. *solb* 'sol', *madežb* 'madež', *sněgb* 'sneg', *sokolb* 'sokol', *sormb* 'sram' itd.).

Formalna dvojnost geselskih iztočnic pri Miklošiču pa ni odraz morebitnega neuspelega ugotavljanja skupnih slovanskih osnov. Rekonstruirano besedje v vlogi geselskih iztočnic kaže na namen pokazati na skupno slovansko besedje in ne na skupne slovanske osnove. S tem je Miklošič presegel dotedanje izrazito morfemiziranje besedja v slavistiki in pokazal, da morata primerjalno jezikoslovje in etimologija obravnavati zgodovino in predzgodovino besed ter da so njene funkcionalne sestavine = morfemi predmet analize zato, da njihova obravnava prispeva k bolj natančni razlagi besede kot temeljne sporočilne enote jezika. Miklošiču namreč osnove kot geselske iztočnice niso sredstvo, s katerim bi ponazoril rezultat svoje raziskave, ampak sredstvo za prikazovanje slovanskih besednih družin, v katerih členi odražajo različne prevojnne stopnje (npr. osnova *vi-* s prevojnno stopnjo *voj-*)¹⁰⁸ ali različne besedotvorne postopke (npr. pod osnovo *pek-* izpostavi še štiri rekonstruirane slovanske besede *pekēlī*, *pečurka*, *pektī* in *opoka*¹⁰⁹).

Z vrnitvijo k besedi kot temeljni enoti etimološkega raziskovanja je Miklošič že nakazal smer etimološkega raziskovanja slovanskega gradiva, ki se je pri obravnavi skupnega slovanskega leksikona in tudi posameznih slovanskih uresničevalo v naslednjem stoletju. S pogostim navajanjem enako ali podobno tvorjenih leksemov iz drugih indoevropskih jezikov je neprimerno bolj sistematično kot pred njim Jarnik slavistiki in tudi indoevropistiki že pokazal na gradivo, ki naj bo vključeno v nadaljnje raziskovanje nastanka slovanskega besedja (npr. *solb* /.../ let. *sāls* /.../ gr. ἄλς, γ ἄλός, lat. *sal*; *noštb* /.../ lit. *naktis*, lett. *nakts*, ai. *nakti* ... – Miklošič 1886: 314, 217).

Miklošičev prispevek k etimološkemu raziskovanju slovenskega besedja ni le kvantitativen, ampak predvsem kvalitativen. Pri njem je slovansko jezikovno gradivo med seboj še vedno pretežno kontrastivno primerjano, iz posameznih primerjav pa ob dobrem poznavanju

¹⁰⁸ Miklošič namesto termina *prevoj* = n. *Ablaut* uporablja še termin *stopnjevanje*, ker po njegovem mnenju Grimmov termin *Ablaut* o funkciji glasovne spremembe ne pove nič (Miklošič 1886: V).

¹⁰⁹ Miklošičeve rekonstrukcije glede prikazovanja posameznih fonemov niso aktualizirane in tudi ne popravljene, prim. *pečurka* namesto sodobne **rečurka*.

nju tedanjih indoeuropeističnih dosežkov rekonstruira plast skupnega slovanskega besedja. Aplikacija obeh metod primerjalnega jezikoslovja ga je pripeljala do tega, da marsikatera Jarnikove pretežno na sinhroni analizi podane etimološke razlage v slovar ni mogel več sprejeti. V njem so zato ostale le tiste Jarnikove etimološke razlage, ki so uspešno prestale Miklošičevo sistematično preverjanje. Z Miklošičevim etimološkim slovarjem je bil sklenjen krog, ki je izpostavil zgodovinskost slovenske leksike in ob uporabi primerjalne metode dal trdne osnove za nadaljnjo kvalitativno rast etimologije slovenskega jezika.

Treba je izpostaviti tudi osrednji metodološki napotek, ki ga je v primerjalno in etimološko raziskovanje slovanskega besedja s svojim etimološkim slovarjem uvedel prav Miklošič. Z upoštevanjem in navajanjem jezikovnega gradiva iz vseh slovanskih jezikov je namreč pokazal, da so tako za rekonstrukcijo praslovanskega jezikovnega sistema kot besedja enako pomembni in odločilni prav vsi slovanski jeziki s svojimi narečji vred. In če je več kot dvajset let kasneje v žal nedokončanem etimološkem slovarju slovanskih jezikov Ericha Bernekerja (1874–1937) *Slavisches etymologisches Wörterbuch*¹¹⁰ (A–моръ, 1908–1913) to spoznanje uporabljeno bolj odločno, ni to nič drugega kot skrbno aplicirana metoda, ki jo je v slavistiko uvedel Miklošič. Žal se relevantnost tega metodološkega napotka pri posameznih slavistih etimologih uzavešča in udejanja razmeroma počasi tudi še krepko v 20. stoletje, ko se posamezni slovanski etimološki slovarji – če omenim le obsežni *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV* (1971–1974) Petra Skoka (1881–1956)¹¹¹ – pišejo z navajanjem minimalne količine slovanskih besednih ustreznikov kljub temu, da je Reinhold Trautmann (1883–1951) v *Baltisch-slavisches Wörterbuch* (1923) zbral veliko količino slovanskih besed s popolnimi ustrezniki v baltski skupini in s tem še bolj utrdil védenje o predzgodovinski povezanosti slovanskih in drugih neslovanskih indoevropskih besed.

Najprej Miklošičev etimološki slovar slovanskih jezikov in kasneje nedokončani Bernekerjev ter še mlajši Trautmannov so v slavistiki nedvomno predstavljali močno spodbudo in dovolj kakovostno metodološko in vsebinsko predlogo za nastajanje slovanskih nacionalnih etimoloških slovarjev na novi znanstveni podlagi. Pionirsko delo na tem področju sega še v 19. stoletje, ko je Nikolaj Vasiljevič Gorjajev izdal svoj *Opyt sravnitel'nogo ètimologičeskogo slovarja literaturnogo ruskogo jazyka* (1892),¹¹² temu pa so v 20. stoletju sledili še drugi slovanski nacionalni slovarji, npr. poljski *Słownik etymologiczny języka polskiego* (1927) Aleksandra Brücknerja (1856–1939), bolgarski *Ètimologičeski i pravopisen rečnik na bŭlgarskija knižoven ezik* (1941) Stefana Mladenova (1888–1963), ruski *Russisches etymologisches Wörterbuch I–III* (1950–1958)¹¹³ Maksa Vasmerja (1886–1962), češko-slovaški *Ètymologický slovník jazyka českého a slovenského* (1957) Václava Machka (1894–1965).

¹¹⁰ Tj. *Slovanski etimološki slovar*.

¹¹¹ Slovar je izšel posthumno pod uredništvom Mirka Deanovića in Ljudevita Jonkeja, besedilo pa je za tisk pripravil Valentin Putanec.

¹¹² Druga izdaja slovarja, ki mi je edina dostopna, je izšla leta 1896 z naslovom *Sravnitel'nyj ètimologičeskij slovar' ruskogo jazyka*.

¹¹³ V ruščino je slovar prevedel in posamezna jasno označena dopolnila dodal Oleg Nikolajevič Trubačov (1930–2002). Prva izdaja prevoda *Ètimologičeskij slovar' ruskogo jazyka (I–IV)* je izšla 1964–1973.

3.4 Etimologija slovenskega jezika v 20. stoletju

Čeprav smo v 19. in 20. stoletju Slovenci imeli vrsto odličnih jezikoslovcev komparativistov in etimologov – med njimi naj izpostavim starejšo generacijo Oroslava Čafa (1814–1874), Frana Levstika (1831–1887),¹¹⁴ Gregorja Kreka (1840–1905),¹¹⁵ Stanislava Škrabca (1844–1918), Karla Štreklja (1859–1912), Matija Murka (1861–1952) in Vatroslava Oblaka (1864–1896) – so razmere za možnost sistematičnih del za etimološki slovar slovenskega jezika na novi, vsebinsko in metodološko izpopolnjeni znanstveni podlagi primerjalnega jezikoslovja nastopile razmeroma pozno, ko je bila leta 1938 ustanovljena slovenska Akademija znanosti in umetnosti.

3.4.1 Fran Ramovš in Akademijin projekt *Etimološki slovar slovenskega jezika*

Fran Ramovš (1890–1952) je že ob ustanovitvi Akademije med njene temeljne slovenistične načrte uvrstil tudi izdelavo etimološkega slovarja slovenskega jezika in že v prvi knjigi Akademijinega letopisa iz leta 1943 na sedmih straneh (352–359) predstavil temeljne obrise načrtovanega slovarja.

čebúla f. in **čébul**, **čebùl** m. „die Zwiebel“; prvotni vir je lat. *cepulla*, ki se je razširilo po vsi srednji Evropi; tako tudi svn. *zibolle*, *zwibolle* (*zibel*, *zebulle*, *zwifel*), ki je naslonjeno na domače *Bolle* „Knollen“; slov. *č*, *u*, *-la* in tudi akcentuacija govore za to, da je slov. *čebula* iz starega furlanskega *čebòla* (sedanje furl. *cevòle*) g. Štrekelj, O Levč. pravopisu 95; Ramovš HG. II. 58; Šturm ČJKZ. VI. 49, op. 1.

čediti, *čeden*, *čednost* „putzen; sauber, sittsam; Tugend“; Mikl. EW 32 s. *čerda* 1 dvomi o pravilnosti zveze s *črêda*, *črêditi*, ker govore tudi tam, kjer *čr* v *čr*, brez *-r-*; Berneker s. *čêdo* se zaradi češ. *čadský* „lep, hraber“ in *čad* „deček, mladenič“, *čada* „deklica“ bliža vezavi s *čêdo* „otrok“, *čêdъ* „ljudstvo“; prim. še csl. *nečêdъskъ*, „brez zaroda; siroten, zanikrn; grd (?)“; *čeden* pomeni sprva „mladosten, krepek, čil“; tudi *čêh* m. „deček od 10–15 let“, „pastir“ spada sem in je hipokoristična tvorba.

Slika 7: Del strani iz Ramovševega koncepta za *Etimološki slovar slovenskega jezika*

Iz njegove predstavitve, ki obsega tudi 20 poskusnih geselskih člankov *bógovec*, *čebúla*, *čediti*, *dvanajstlja*, *jétika*, *mávroh*, *môrati*, *nemškúta*, *nobédan*, *ponúdigá*, *presúčnica*, *skedènj*, *srajca*, *stárši*, *tábor*, *testenína*, *zál*, *zolja*, *žélič* in *žélo*,¹¹⁶ je razvidno, da je mislil na slovar, v katerem bi bil glavni delež »namenjen slovenskemu razvoju in njegovemu pojmovanju« (Ramovš 1943: 354) in ki naj bi bil etimološki »v toliko, kolikor to zahteva splošna oblikovna

¹¹⁴ Ko je Fran Erjavec (1834–1887) v tretjem nadaljevanju članka *Iz pótné torbe* v LMS 1880, 221 zapisal: »Kakor uže v letopisu 1879. leta, takó je tudi letos moj prijatelj premnoge besede razbistril z jezikoslovno védnostjo. Z ménój vred mu bode vsak zahválen o nauku, katerega nam podaje v svojem tolmáči, a dovršeno océniti ga more samó strokovnják«, je mislil na svojega prijatelja Frana Levstika (SBL: 1, 168, 658).

¹¹⁵ O njem v novejšem času Šivic-Dular, *Traditiones* 32/2, 2006, 129–137.

¹¹⁶ Prepis geselskih iztočnic je glede znakov narejen zvesto po Ramovševem originalu. Pri njihovem predstavljanju že razmerje med zapisoma *bógovec* in *nobédan* odraža neenotnost. Tudi onaglašnost geselskih iztočnic ni dosledno izvedena, npr. *čediti*, *srajca*.

povezanost in pojmovno sorodstvo; pretežno pa bodi slovensko zgodovinski in naj ugotavlja to, kar so besede na tleh slovenskega razvoja doživljale, kako so se oblikovno in pomensko razvijale, od kod so prihajale, zakaj so postale last našega jezika, kdaj so se udomačile, kje so se širile, skratka kako so besede v slovenski sredini živele« (Ramovš 1943: l.c.).

Ramovš je v konceptu »znanstveno utemeljene in dognane knjige, ki naj poda rast in propast besednega zaklada« (Ramovš 1943: l.c.) tudi že jasno povedal, katero besedje naj bi etimološki slovar slovenskega jezika obravnaval, in sicer »Kar je slovenščina podedovala iz praslovanske dobe, kar je dobivala v svoji novi domovini v Alpah, na Krasu in v Primorju ter v ravnini pod Blatnim jezerom, kar so različni tokovi, sproženi po teh ali onih zgodovinskih dogodkih prinašali na uho Slovincem, ki so nove pojme in besede sprejeli in jih uvrstili v svoje jezikovno bogastvo, vse to spada v tak slovar. Tudi v novejši dobi, ko je že tiskana beseda pričela oblikovati in bogatiti slovenski knjižni jezik in ko so tuji jezikovni vzorci sprožili nove tvorbe najrazličnejše kakovosti, so prihajale k nam besede ali so pri nas nastajale kot tvorbe posameznikov, se udomačile in postale neodvojljiva svojina slov. jezika« (Ramovš 1943: 352). Menil pa je, da se »izrazi strokovnih jezikov in besede prav mladega porekla, ki izpričujejo civilizacijsko in kulturno povezanost vseh narodov v Evropi in so dobile pri nas samo domačemu jezikovnemu ustroju prilagodeno obliko, /.../ v tem slovarju ne upoštevaj« (Ramovš 1943: 353s.).

Izpostaviti je treba tudi njegovo mnenje, da je »Povsod /.../ treba dati še posebno pažnjo pomenskemu razvoju«, saj »besede /.../ ni/so/ le skupina glasov, ne samo oblika, marveč celo v prvi vrsti obleka pojma« (Ramovš 1943: 353).

V zvezi s pripravo Akademijinega *Etimološkega slovarja slovenskega jezika* je bila leta 1942 ustanovljena posebna komisija v sestavi Rajka Nahtigala (predsednik), Frana Ramovša (tajnik), Antona Breznika in Ivana Grafenauerja. Dela so sprva potekala gladko, saj se že v poročilu generalnega sekretarja za glavno skupščino Slovenske akademije znanosti in umetnosti dne 11. avgusta 1944 lahko prebere, da je bilo »Za slovenski etimološki slovar /.../ doslej ekscerpiranih 84 knjig /.../ skupaj nad 2000 listkov« in da so se v komisiji odločili za obravnavo besed tujega izvora, in sicer gotskega, bavarskega in furlanskega.¹¹⁷ Dela v nadaljevanju niso potekala po načrtih. Verjetno zaradi požara, ki je januarja leta 1944 zajel čitalnico Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, kjer so se izvajala dela za Akademijin etimološki slovar,¹¹⁸ morda pa tudi zaradi Ramovševe pre-zaposlenosti in bližajoče se bolezni. *Etimološki slovar slovenskega jezika* po Ramovševi zamisli ni bil nikoli realiziran.

Tudi iz Ramovševih ponazoritvenih geselskih člankov, kot sta npr. *srajca* in *stárši*.¹¹⁹

¹¹⁷ Podatek je iz zapisnika seje Prezidijske Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani z dne 19. januarja 1946 (Hrani Biblioteka SAZU v Ljubljani), iz katerega je razvidno, da je bil za obravnavo besedja gotskega izvora zadolžen Ramovš, bavarskega Jakob Kelemina (1882–1957), furlanskega pa Matej Šmalc (1888–1960), sicer prevajalec, esejist in literarni kritik.

¹¹⁸ V zapisniku seje Predsedništva Slovenske akademije znanosti in umetnosti v akademskem letu 1943–44 z dne 23. marca 1944 (Hrani Biblioteka SAZU v Ljubljani) lahko preberemo, da je zgorelo »800 listkov z ekscerpti, citati, navodili itd., t. j. ogrodge za zgodovino 800 slovenskih besed«.

¹¹⁹ Okrajšave v geselskih člankih pomenijo: *agsaš.* = anglosaško, *anal.* = analoški, *Bogorodickij Dial. zam. VI* = V. A. Bogorodickij, Dialektologičeskija zamětki VI, Kazan 1905, *češ.* = češko, *Dalm.* = Dalmatin, *dat.* = dajalnik, *f.* = ženski spol, *gen.* = rodilnik, *gl.* = glej, *Hip. Dict.* = Hipolit, Dictionarium trilingue ex tribus nobilissimis Europae linguis compositum, *instr.* = orodnik, *komp.* = primernik, *Küzm.* = Küzmič, *LF* = Listy filologické a pedagogické. Praha, *m.* = moški spol, *Meg.* = Megiser,

srajca, *-e f.* »das Hemd«; stcsl. *sraka* vestis, *sračica*, rus. *copoka*, prim. še stnord. *serkr*, agsaš. *serce*, Miklo. Lex. s. v., gl. Niederle, Slov. starožit. odd. kult. I. 4461. *Sraka* še v Reziji, dem. pravilno *sračica* in z anal. *-k-*: *srakica* Rez., Pkm., Trub., Kūzm. Pri Dalm. Meg. že *srajca*. Škrabec JS I. 588 si razlaga *srajca* iz *sračica* po nekakšni disimilaciji *č-c* : *i-c*, Bogorodickij Dial. zam. VI. 24 pa iz *sračca*; *srajca* pa je starejše kot mod. vok. red. (gl. Dalm.); *sračica* v *srajčica* (Hip. Dict. I. 593) s prehodnim *-j-* (Ramovš, HG. II. § 88) in po razmerju *ptičica* : *ptica* je nastalo *srájca* (HG. II. 289). (Ramovš 1943: 357)

stárši, *-ev m. pl.* »die Eltern« je prvotni komp. (*stárêjše* z redukcijo *ê* v *i* in asimilacijo *ij* v *i*; v 16. stol. *stáriši*), ki se je sčasoma substantiviral in s tem prevzel tudi samostalniško sklanjjo; do konca 17. stol. beremo še gen. *stariših*, dat. *-im*, instr. *-imi*; pri Hip. *stariših* poleg *starišov*, dat. *starišam*, pri Rog. že gen. *starišev* (prim. *mlajši*, *-ih* in *-ev* »jünger Christi« v 16. stol.); drugi slovanski jeziki imajo za »parentes« izvedenke od *rod-* (roditelji, rodiče); *stariši* je nastalo po nem. *Eltern*, ki je tudi komp. k *alt* (razvoj komp. v subst. s pomenom »parentes« je znan samo zap. germanščini), enako niž. sorb. *starejše*, dočim polabsko *stóre* iz *stari-ji* pomensko bližje srbhr. in češ. *otcove* »parentes« gl. Hujer, LF. 48. (Ramovš 1943: 357)

je razvidno, da bi slovar »čim bolj podajal vso slovenistično razvojno dokumentacijo iz raznega fonda« (Bezljaj 1963: 4), bil bi pa manj primerjalno usmerjen, ker bi se pri tistih besedah, »ki so potekale iz praslovanščine in so že raztolmačene pri Miklošiču in Bernekerju« (Ramovš 1943: 352), na etimološka slovarja obeh omenjenih avtorjev tudi oslanjal oz. navezoval. To pomeni, da po Ramovševi zamisli realizirani etimološki slovar slovenskega jezika ne bi sistematično navajal vseh podatkov o življenju in nastanku slovenskih besed, ampak bi bilo za poznavanje njihovih starejših neslovenskih razvojnih stopenj treba poseči po drugih delih.

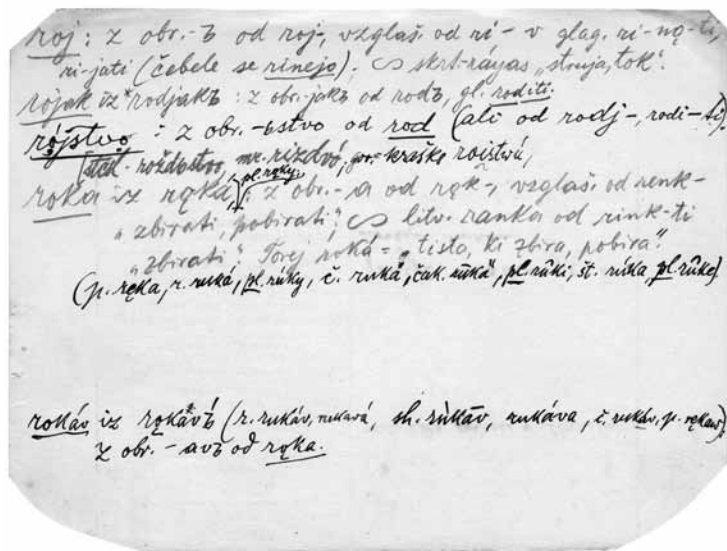
V tem smislu etimološki slovar slovenskega jezika ne bi bil samostojno delo, v katerem bi uporabnik izvedel vse, kar je etimološka stroka do svojega časa dognala o razvoju in nastanku besede, ki je kot podedovana ali izposojena postala del slovenskega jezika in v njem tudi (vsaj nekaj časa) živila.

3.4.2 Koštiálov *Slovenski etimološki besednjak*

Precej drugačno podobo o zamisli etimološkega slovarja slovenskega jezika, kot je bila Ramovševa, odraža gradivo, ki ga je gimnazijski profesor Ivan Koštiál (1877–1949) zapustil v rokopisu in je v slovenski jezikoslovni znanosti precej neznano, ker se njegovi bogati rokopisni ostalini v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani ni posvečalo zaslužene pozornosti.¹²⁰

Miklo. Lex. = Miklošič, Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum, *mod. vok. red.* = moderna vokalna redukcija, *nem.* = nemško, *Niederle, Slov. starožit. odd. kult. I.* = Niederle, Slovanské starožitnosti. Oddíl kulturní, *niž. sorb.* = dolnjelužiško, *Pkm.* = Prekmurje, *pl.* = množina, *prim.* = primerjaj, *Ramovš, HG.* = Ramovš, Historična gramatika, *Rez.* = Rezija, *Rog.* = Rogerij, *rus.* = rusko, *s. v.* = v geslu, *srbhr.* = srbohrvaško, *stcsl.* = starocerkvenoslovansko, *stnord.* = staronordijsko, *stol.* = stoletje, *subst.* = samostalnik, *Škrabec JS* = Škrabec, Jezikoslovni spisi I–II, Ljubljana 1916–1921, *Trub.* = Trubar, *zap.* = zahodno.

¹²⁰ Prim. predstavitev in analizo kartotečnega gradiva SEB v Furlan, JZ 18/2, 2012, 11ss.

Slika 9: Listek iz Koštiálove kartoteke Slovenski etimološki besednjak s prvim geslom roj

3.4.3 Ramovšev in Koštiálov koncept etimološkega slovarja slovenskega jezika

Iz analize Ramovševga koncepta z 20 ponazoritvenimi geselskimi članki in analize Koštiálovega SEB je očitno, da sta imela Ramovš in Koštiál glede koncepta etimološkega slovarja slovenskega jezika dokaj različni mnenji. Iz podatkov, ki se pojavljajo v posameznih geselskih člankih v izdelavi, a še niso sistemsko aplicirani pri vseh geslih, ker gre pač za torzo, je mogoče izluščiti, da bi Koštiálov etimološki slovar slovenskega jezika določale naslednje sestavine:

- etimološko bi bila obravnavana knjižna in narečna apelativna leksika, pri čemer bi bili posebej kot geselske besede izpostavljeni tudi neologizmi in izposojenke iz slovanskih jezikov; lastnoimensko gradivo ne bi bilo predmet niti analize niti argumentiranja;
- geselska iztočnica bi bila praviloma onaglašena; vse geselske iztočnice bi bile verjetno tudi slovnično in pomensko predstavljene;
- en geselski članek bi bil praviloma namenjen etimologiji enega leksema, na medsebojno genetično povezanost besedja pa bi kazala vsebinska opozorila v njem, kazalna gesla in opozorilnik *glej*;
- način in globina jezikoslovne obravnave in predstavitve bi bila odvisna od dolgotosti življenja posamezne morfo-semantične enote = leksema; domači leksemi slovanskega in indoevropskega izvora bi bili z onaglašeni rekonstrukcijami (prvotna slovanska, praslovanska, praindoevropska), navajanjem sorodnih ustreznikov (bližnjih slovanskih jezikov in daljnih indoevropskih) in besedotvorne analize privedeni do stopnje, kjer so kot morfo-semantične enote nastali in kjer zato obstaja realna možnost argumentirane etimološke razlage;

- e) historično gradivo bi bilo v posamezna gesla vključeno smiselno;
- f) narečno gradivo bi bilo v posamezna gesla vključeno smiselno;
- g) obvezna sestavina geselskega članka bi bila besedotvorna analiza, prek katere bi bila eksplicitno podana tudi etimološka razlaga;
- h) strokovna literatura bi bila navedena, a njena pogostnost ni razvidna.

Nekaj izbranih zgledov geselskih člankov v izdelavi iz Koštiálovega SEB:¹²⁷

bankovec: skoval Vodnik († 1819)

beljakovina: skov. Novice 1859 iz beljak, to iz bel + obr. -jak

bolnišnica (ustv. Ravnikar med 1815 in 1817)

bréza iz bréza, to iz *beřza ~¹²⁸ litv. béržas, skrt. bhūrǵas, stgn. bircha; prvotni pomen »svetlo (lesketajoče) drevo«, idg. *bherǵ- [štok. bréza, r. бeрéза, č. bríza, p. brzoza, dluž. brjaza, gluž. bréza, polab. bréza]

čésta iz čésta: z obr. -ta od čes- ~ litv. kaisz-ti »gladiti, likati, drgniti« – torej sprva »zglajena pot« (št. cęsta)

čil (okoli Raščice čəu) iz čilъ: z obr. -lъ od (po)čiti, -čijem, torej = spočít.

kapus »ohrovt«: izp. iz srgn. kappúz (to iz it. capuccio)

ličinka (r.): z obr. -ina + -ьka od lice

listina iz č. (listъ + -ina)

livada shrv., iz gr. λιβάδα

ljubav shrv. iz ljubý, gen. ljubýve: z obr. -y od ljubъ

médved iz medvédъ »medojedec«: z obr. -ъ od medъ in korena éd-, ki tiči v jesti, jem. Evfemija (tabu). [č. nedvěd, p. niedźwiedz]

míš iz myšъ to iz *mūchis ~ stgn. mūs, lat. mūs, gr. μῦς, skrt. muṣ-. Koren mus »ugrabit, ukrasti, uropati«; torej dobesedno »tatica«. [č. myš, sh. miš]

mišica iz myšica, dim. od myšъ »miš« (gibajoča se mišica je slična miši, prim. gr. μῦς, lat. musculus, stgn. mūs, skrt. muška »žensko spolovilo«)

osa iz *opsa ~ lit. vapsà »obad«, lat. vespa (iz uospa), stgn. wafsa, sbret. guohi, idg. *uōbsā; prvotno morda »tkalka« (zaradi gnezda). ide. *uōbsā »osa« od *uebh- »tkati« (gr. ὑφ-αἴων, stvn. wēban, skrt. ūṛṇa-vābhis »pajek«, stvn. waba »sat«)

pljúča iz *pljutja, to iz *plutja: z obr. -tje od plu-ti. Pljuča so nazvana po neznatni specifični teži, ki je vzrok, da plavajo (»plujejo«) po površju vode. [Stcsl. plu- in pljušta, gluž. plu- in plu-co, st.-r. pljuča, p. pluca, sh. plúca, č. plíce] lit. plaučiai (ou), gr. πλεῦμων (eu). Slov. plju- iz idg. *pleu-, sl. plū- iz idg. pl(?)¹²⁹u- (vzглаš.), lat. pulmo iz *pelu-mōn- V tolm. dial. pluka.

ranjki je pokvarjeno iz rajnik: z obr. -ьнъ in -ikъ od raj. Prvotni pomen: »bivajoč v raju«.

snáha iz snəhà (starejše *sněsā) ~ skrt. snuṣā, lat. nurus (iz *snusos), gr. νυός (iz *snūsós), stgn.

¹²⁷ Okrajšave v Koštiálovih geselskih člankih pomenijo: *alb.* = albansko, *blg.* = bolgarsko, *caus.* = vzročni glagol, *csl.* = cerkvenoslovansko, *č.* = češko, *dim.* = manjšalnica, *dluž.* = dolnjelužiško, *gen.* = rodilnik, *gl.* = glej, *gluž.* = gornjelužiško, *got.* = gotsko, *gr.* = grško, *idg.* = praindoevropsko, *it.* = italijansko, *izp.* = izposojeno, *lat.* = latinsko, *lit.* = litovsko, *litv.* = litovsko, *lot.* = letonsko, *ngn.* = novovisokonemško, *obr.* = obrazilo, *p.* = poljsko, *polab.* = polabsko, *r.* = rusko, *sh.* = srbohrvaško, *shrv.* = srbohrvaško, *skov.* = skoval, *skrt.* = staroindijsko, *sl.* = slovansko, *slov.* = slovansko, *srgn.* = srednjevisokonemško, *srir.* = srednjeirska, *st.-r.* = starorusko, *sbret.* = starobretonsko, *stcsl.* = starocerkvenoslovansko, *stč.* = staročeško, *stgn.* = starovisokonemško, *stpr.* = staroprusko, *stvn.* = starovisokonemško, *št.* = štokavsko, *štok.* = štokavsko, *tolm. dial.* = tolminsko narečno, *ustv.* = ustvaril, *vzглаš.* = prevojen.

¹²⁸ Ta znak Koštiál uporablja, ko začne navajati sorodno jezikovno gradivo iz neslovanskih indoevropskih jezikov.

¹²⁹ Z (?) je označena nečitljiva črka, verjetno *ō*, tj. *plōu-.

snur[a] (iz *snusā*). sh. *snāha*, r. *снохá*. – Trubar je še govoril *snāhà*. Pod vplivom besede *tášča* se je razvila oblika *snāha*.

I. star iz *stárъ*: morda z obr. -гъ od *sta-* v *sta-ti*, *sta-nq*, *sta-jati*, *sta-nъ*, *po-sta-va*; prvotni pomen bi bil »kdor stoji na miru, nepremično« (od slabosti) ~ ngn. *starr*, skrt. *sthira* »trden«, gr. *στερεός* »trd«, litv. *stóras* »debel«?¹³⁰

vohati [csl. *qhati*, blg. *vāhav* »dišeč«, p. *wāchać*] iz *qhati*, to iz **qsati* = idg. **anəs-* ~ skrt. *ániti* »piha, diha«, gr. *ἄνεμος* »veter«, alb. *aj* »napihnjen«, lat. *animus* sprva »sapa«, got. *anan* »dihati«, srir. *anāl*. **Vohati** je torej prvotno = »vleči sapo vase«. R. *njuh-!* Gl. *vonj!*

vĕtar iz *vĕtrъ*: z obr. -trъ od *ve-* v *vĕjati*, *vĕti*, torej »tisti, ki veje (piha, piše)«. ~ lit. *vĕtra*, lot. *vĕtra*, str. *wetro*. [stsl. *vĕtrъ*, p. *wiatr*, -er, r. *вѣтр*, -ер, č. *vĕtr*, stč. *vietr*, sh. *v(j)ĕtar*, blg. *vĕtrъ*, polab. *ŵotr*]

vitra: z obr. -tra od *vi-ti*.

zabava: z obr. -a od *zabaviti* »narediti, da se kaj pozabi«, torej »zamotiti«; to pa caus. od *za-by-ti* »pozabiti«.

Po tem Koštiálovem konceptu – izluščenem iz torza – bi bila realizacija etimološkega slovarja predvsem glede izbora le apelativne leksike in precej slabše dokumentacije slovenskega historičnega in narečnega gradiva različna od Ramovševe zamisli. V nasprotju z Ramovševno zamisljo pa bi vseboval:

- a) informacijo o razvoju naglasnih razmer v besedju;
- b) informacijo o življenju leksema, ki bi jo ponazarjale rekonstrukcije različnih razvojnih stopenj (prvotno slovenska, prasllovanska, praindoevropska) in bi bile argumentirane tudi z navajanjem sorodnega slovanskega in drugega indoevropskega jezikovnega gradiva;
- c) besedotvorno analizo leksema;
- d) izpostavljeno etimološko razlago.

Če Ramovšev in Koštiálov koncept etimološkega slovarja slovenskega jezika poskušamo oceniti z vidika sodobnih etimoloških raziskav, zadnje izpostavljene sestavine kažejo, da je bila Koštiálova zasnova etimološkega slovarja slovenskega jezika glede raziskovalne perspektive precej širša in tudi bolj sodobna od Ramovševe. Medtem ko je Ramovšev koncept dajal poudarek na predstavljanju življenja besed znotraj slovenskega sistema, je Koštiál poudarjal predstavljanje celotnega življenja besed od slovenščine do njihovega etimološkega nastanka ne glede na jezikovni sistem, kjer so kot morfo-semantične enote nastale. V tem smislu bi bil Koštiálov izdelek nedvomno bolj popoln etimološki priročnik od Ramovševega.

Za slovensko etimologijo in njen nadaljnji razvoj bi bilo v tistih časih najboljšo, da bi se oba koncepta združila, saj je bil Ramovšev koncept boljši od Koštiálovega glede zahteve po čim bolj popolnem in natančnem slovenističnem delu in ker je impliciral tudi obravnavo slovenskega lastnoimenskega fonda,¹³¹ Koštiálov pa je ob težnji po čim bolj celostnem in postopnem predstavljanju življenja besed od njihovega nastanka do vključitve

¹³⁰ Besedilu geselskega članka *star* je na hrbtni strani lista dodan popoln ekscerpt Ramovševega geselskega članka *stárši* iz leta 1943.

¹³¹ Ramovš 1943 sicer o vključitvi lastnoimenskega gradiva v etimološki slovar slovenskega jezika eksplicitno ne govori, a se tako gradivo pojavlja v gradivu geselskega članka *zál*, kjer se omenjata *Záli log* in *Zála*.

in življenja v slovenščini nakazoval, da bo podajal vrsto jezikoslovnih podatkov, ki so za argumentirano in zanesljivo etimološko razlago neobhodni.

Ko Koštiál npr. v geselskem članku *bréza*¹³²

- a) najprej nakaže onaglašeno starejšo, izhodno slovensko obliko *bréza*;
- b) jo še nadalje izvaja iz praslovanske staroakutirane oblike **beřza*;¹³³
- c) navede ustreznike v drugih slovanskih jezikih: *štok. brěza, r. бeрѣза, č. bříza, p. brzoza, dluž. brjaza, gluž. brěza, polab. bréza*;
- d) navede istopomenske sorodne besede iz drugih neslovanskih indoevropskih jezikov: *litv. bėrzas, skrt. bhūrgas, stgn. bircha*;
- e) zapiše koren **bherǵ-*;
- f) pove, da je dendronimov »prvotni pomen« svetlo (lesketajoče) drevo««;

sicer nič ne pove o življenju, razvoju in razprostranjenosti tega dendronima v slovenščini, nič tudi ne izvemo, ali in kako se ohranja v imenih in v katerih, zato pa pove, kako se je beseda glasila v izhodni slovenščini, da v slovenščini predstavlja praslovansko dediščino, da jo poznajo tudi drugi indoevropski jeziki in da je zato v praslovanščini predstavljala dediščino iz indoevropske jezikovne stopnje, kjer je nastala iz korena, ki nakazuje, da je z besedo *breza* poimenovano tako drevo, za katero je bila značilna svetlikajoča se bela barva.

3.4.4 France Bezlaj – koncept *Etimološkega slovarja slovenskega jezika*

Ko je France Bezlaj (1910–1993), ki je za Koštiálov SEB vedel, a ga podrobneje ni poznal (Furlan, JZ 18/2, 2012, 14s.), po Ramovševi smrti leta 1952 prevzel odgovornost za izdelavo ESSJ in se je moral odločiti o možnostih realizacije Ramovševega koncepta, je svoj koncept leta 1963 podal v publikaciji *Etimološki slovar slovenskega jezika. Poskusni zvezek*.¹³⁴ Ob tem je zanimivo, da se je odločil za koncept etimološkega slovarja, ki bi ga lahko ocenili, da odraža smiselni seštevek sestavin Ramovševega in Koštiálovega koncepta.

Iz enega od skupno 139 ponazoritvenih geselskih člankov v poskusnem zvezku, tj. iz *adráš*, ki se glasi takole:¹³⁵

¹³² Celoten izpis tega Koštiálovega geselskega članka glej zgoraj.

¹³³ Interpretacija naglasnega znamenja sloni na analizi uporabe tovrstnih znakov v celotnem Koštiálovem SEB.

¹³⁴ Pred tem je leta 1959 Bezlaj izdal širši slovenski javnosti namenjen članek *Problematika slovenskega etimološkega slovarja* (Bezlaj 2003: II, 795–805), leta 1961 pa članek *Etimološko raziskovanje slovenske leksike* (Bezlaj o.c.: I, 242).

¹³⁵ Okrajšave v navedenih Bezlajevih geselskih člankih pomenijo: *asim.* = asimilacija, *csl.* = cerkvenoslovansko, *gr.* = grško, *lat.* = latinsko, *m.* = moški spol, *Meillet, Ét.* = Antoine Meillet, *Études sur l'etymologie et le vocabulaire du vieux slave I–II*, Paris 1902–1905, *Pohor.* = Pohorje, *psl.* = praslovansko, *r.* = rusko, *r. csl.* = ruskocerkvenoslovansko, *Sobolevskij, Lekcii* = Sobolevskij, Lekcii po istorii ruskogo jazyka, Moskva 1907, *sti.* = staroindijsko, *SVI* = France Bezlaj, Slovenska vodna imena I–II, *toh.* = toharsko, *tpn.* = toponim, *v.* = glagol.

adráš (m.) »quercus ilex«; k temu tudi *adríca* »rdeča mravlja« (Pohor.); z asim.¹³⁶ prvega *-r-* < **ardrás*, **ardríca* k psl. **rьdrь* »rdeč«. Brez asim. izpričano v tñ. *Ardro, Ardra* (avtor, SVI I 39), glej tudi *andróga*.

Psl. **rьdrь* < **rudh-ros*, r. csl. *rьdrь*, csl. *rьdrь*, r. *rědryj* »rdeč, temnorjav«; prim. lat. *ruber*, gr. *ῥυθός*,¹³⁷ sti. *rudhirás* »rdeč, krvav«, toh. *rättram, rätre* »rdeč«. O razvoju psl. oblike Sobolevskij, Lekcii 90, ki misli na asim. vokalov in Meillet, Ét. 114, ki suponira vpliv *rьděti*.¹³⁸ Glej tudi *rdeč, ruda*. (Bezljaj 1963: 7)

v ESSJ: I, 2 pa takole:¹³⁹

adráš (m.) »Quercus ilex«, nastalo po asim. začetnega *-r-* iz **ardrás*; enako *adríca* »rdeča mravlja« (Pohorje); brez asim. izpričano v tñ. *Ardro, Ardra* (Bezljaj, SVI I 39), glej tudi *androga*.

Osnova **rudh-ros*, psl. **rьdrь*, csl. *rьdrь*, r. csl. *rьdrь*, r. *rědryj* »rdeč, temno rjav«, enako lat. *ruber* »rdeč«, gr. *ῥυθός*, sti. *rudhirás* »rdeč, krvav«, toh. *rättram, rätre* »rdeč«. O razvoju psl. oblike Sobolevskij, Lekcii 90, ki misli na asim. vokala in Meillet, Ét. 114, ki suponira vpliv v. *rьděti*. Dalje glej *rdeč, ruda*.

je razvidno, da vsebuje tako slovenistični del »z razvojno dokumentacijo izraznega fonda«, kot bi se izrazil Bezljaj (prim. *nastalo po asim. začetnega -r- iz *ardrás; enako adríca »rdeča mravlja« (Pohorje)*),¹⁴⁰ kot tudi lastnoimensko gradivo, ki istočasno potrjuje fonetično razlago apelativnega gradiva (prim. *Brez asim. izpričano v tñ. Ardri, Ardra (avtor, SVI I 39)*) in je zato tudi v vlogi jezikoslovnega argumenta. V nadaljevanju se geselski članek ne navezuje na Miklošiča 1886: 284, kot je nakazoval Ramovšev koncept, ampak se tako kot v prikazanem Koštiálovem geselskem članku *bréza* vrstijo podatki (Psl. **rьdrь* < **rudh-ros*, r. csl. *rьdrь*, csl. *rьdrь*, r. *rědryj* »rdeč, temnorjav«; prim. lat. *ruber*, gr. *ῥυθός*,¹⁴¹ sti. *rudhirás* »rdeč, krvav«, toh. *rättram, rätre* »rdeč«.), ki nakazujejo, da je pridevnik, iz katerega sta bili tvorjeni slovenski izpeljanki *adráš* in *adríca*, nastal že na praindoevropski jezikovni stopnji. Nadalje sta dodana tudi dva navedka (*O razvoju psl. oblike Sobolevskij, Lekcii 90, ki misli na asim. vokalov in Meillet, Ét. 114, ki suponira vpliv rьděti.*), ki se ne dotikata slovenističnega dela, ampak fonetičnega odstopanja ruskih in cerkvenoslovanskih oblik od rekonstrukcije, ki jo narekuje eksterno, neslovansko jezikovno gradivo. Jezikovno gradivo je tu z eksplisitivnim opozorilom (npr. disimilacija v slovenščini) ali implicitnim z navedbo citata (npr. fonetično odstopanje refleksa ruskega in cerkvenoslovanskega pridevnika v odnosu do praslovanske rekonstrukcije) obravnavano celostno ne glede na jezik oziroma jezikovno razvojno stopnjo, ki ji pripada. Hkrati Bezljaj s tremi opozorili na geselske članke *andróga, rdeč* in *ruda* pokaže na besede, ki v komparativnem smislu vsebujejo isti koren kot leksem *adráš*.

¹³⁶ Pojav izpada enega od dveh prekozložnih *r* je neustrezno označen z asimilacijo.

¹³⁷ V zapisu grškega pridevnika *ῥυθός* manjka en *p*.

¹³⁸ Rekonstrukcija glagola bi se ustrezneje glasila **rьděti*.

¹³⁹ V ESSJ: I, 2 so nekatere stvarne napake iz poskusnega geselskega članka odpravljene, geselski članek je tudi deloma preoblikovan, čeprav oba vsebujeta isto jezikovno gradivo.

¹⁴⁰ Pri oblikovanju tega geselskega članka je Bezljaj spregledal, da so ta dendronim za črni hrast, ki ga je povzel iz Pleteršnikovega slovarja – ta ga navaja po Medvedovem rokopisnem gradivu iz leta 1857 – zapisali že slovarniki iz 18. stoletja (Pohlin: *adrash* 'Wilde Eiche, Ilex, robur', Gutsman: *adrásh* 'wilde Eiche') in 19. stoletja (Jarnik 1832: 157, Murko 1833¹: *adrásh* 'wilde Eiche'). Jarnik l.c. je menil, da se v dendronimu ohranja samostalnik *jedro*.

¹⁴¹ Glej op. 137.

Slika 10: Naslovna stran Bezlajevega poskusnega zvezka *Etimološki slovar slovenskega jezika*

V geselskem članku Bezlaj eksplicitno ne izpostavi v slovenščini ne prav pogostega vzorca izpridevniške tvorjenosti s pripono *-aš* tipa sln. *bogat-áš*¹⁴² m ← *bogat* adj. Prav tako tudi eksplicitno ne izvemo, da je drevo s to samostalniško izpeljanko poimenovano po značilni rdeči barvi,¹⁴³ ampak je tak prvotni pomen dendronima mogoče razbrati iz geselskega članka tudi zato, ker Bezlaj vanj vključi leksem s Pohorja *adrīca*, pri katerem se sém ‘rdeč’ še ohranja v njegovem leksikalnem pomenu ‘rdeča mravlja’. V tem geselskem članku kot v drugih glede eksplicitne etimološke razlage sledi svojemu prepričanju, da kot taka ni potrebna, saj jo ob drugem veznem besedilu implicira sámo nanizano jezikovno gradivo. V teh dveh ozirih, tj. glede eksplicitne razlage besedotvornega vzorca in etimološke razlage, se Bezlajev koncept bistveno razlikuje od Koštiálovega in je bližji Ramovševemu.

Pomembna značilnost Bezlajevega koncepta, po kateri se razlikuje od Ramovševega, je, da se je Bezlaj tako kot pred njim že Koštiál odločil, da naj bo nacionalni etimološki slovar samostojna publikacija, ki ne bo posredovala samo slovenističnega gradiva, ampak tudi izsledke slovenskega jezikoslovja, domačemu bralcu pa bo nudila toliko podatkov o izvoru, nastanku in sorodstvu besed, da mu ne bo treba sproti iskati dopolnil v drugih etimoloških virih (Bezlaj 1963: 3). Hkrati je Bezlaj menil, da »se je treba tudi v slovenskem etimološkem slovarju zateči k natančnejši analizi mnenj, ne samo domačih slovenskih avtorjev, ki so predlagali svoje lastne rešitve, ampak tudi tujih, seveda v mejah dostopnosti predmetne literature« (Bezlaj 1963: 4).

¹⁴² K takim izpridevniškim izpeljankam prim. po Pleteršnikovem slovarju še sln. *grdáš* m ‘kdor je grd’, *plemenitáš* m ‘kdor je plemenit’, *velikaš* m ‘kdor je velik = pomembnejš, magnat’.

¹⁴³ Eksplicitno o tem Bezlaj v članku iz leta 1959 (Bezlaj 2003: II, 801).

androga (*andróga*, f.) »scardinius; blicca; sygnanthus« poleg *handróga*, *dróga*, *drožica* »isto« in *hadróga*, *mandróga*, *mandróhica* »leuciscus«. Prim. sbh. *ãndroga*, *jandroga*, *jëndroga* »blicca« (Kišpatić, Ribe 299), r. dial. *andrúga*, podkarp. r. *andruška* »leuciscus«, p. *wzdreğa*, *wzdręka*, *zreęka* »scardinius«, č. *zruka*, stč. *druka* »isto«. Psl. **r̥əd̥r-oga* k **r̥əd̥(̥)r̥* »rdeč« (Machek, EŠČ 588; glej tudi Feriánc, Přírodovědný Sborník 95 d.). Nemogoče Perušek, JA XXXIV 19 brez poznavanja slov. sorodstva iz nvn. **an* + *rod* + *auge*.

áravica (f.) »mehka dlaka, žima«; pri Megiserju *pavola* ali *araviza*; k temu *árovnica* »blazina«, pri Gutschmannu tudi *arouza*, *arounik* (m.), morda spada zraven tudi dial. *arnica* »gorsko seno« (Gor.), »gorski travnik« (Dol.).

Slika 11: *Del strani iz Bezlajevega poskusnega zvezka Etimološki slovar slovenskega jezika*

V zvezi s tem se Bezlaju tako kot že prej Koštiálu¹⁴⁴ zdi potrebno navajati besedne ustreznike iz vseh slovanskih jezikov in ne le iz nekaterih reprezentativnih, kot je bilo mogoče opaziti iz Ramovševega koncepta. Pomembnost njihovega navajanja Bezlaj utemeljuje z naslednjimi besedami: »Toda v dobi, ko postaja besedna geografija vedno bolj važno sredstvo za ugotavljanje starosti, porekla in razvoja besednih tvorb, je treba skrbno preiskati tudi vse novejšje slovarje do sedaj manj upoštevanih slovanskih jezikov, od lužiške srbsčine in slovaščine do makedonščine. /.../ gotovo je ena izmed nalog slovenskega etimološkega slovarja, da opozarja na slovanske paralele posebno pomembno v takšnih primerih, kjer so starejši raziskovalci izolirano slovensko besedo uvrstili med izposojenke.« (Bezlaj 1963: 4–5). Navajanje besednih ustreznikov ima v etimološkem slovarju dve pomembni funkciji. Na eni strani služijo za argument pri določanju starosti besede in njeni projekciji na starejše predhistorične razvojne stopnje ter položaja v njih, na drugi so kot arealni podatek nepogrešljivi tudi pri razreševanju lingvogenetičnih vprašanj slovanskih jezikov nasploh.

Tudi glede navajanja drugega neslovanskega indoevropskega gradiva je bil Bezlaj jasen: »Tudi pri širši, izvenslavistični dokumentaciji izvora besede se zdi bolj priporočljivo navesti nekaj najvažnejših sorodnih tvorb, ne pa samo indoevropske rekonstrukcije, ki morejo biti kvečjemu pomožno sredstvo za osvetlitev problema.« (Bezlaj 1963: 5). Tu jasno pove, da ga pri zasledovanju starosti in nastanka slovenske besede, če ta predstavlja indoevropsko dediščino, zanimajo predvsem sorodne besede v neslovanskih indoevropskih jezikih in ne »indoevropske rekonstrukcije«, s čimer želi izpostaviti, da je »Etimologija /.../ varna in zanesljiva samo do neke določene meje, do katere je mogoče historično spremljati gradivo, regularnost ali iregularnost njegovega glasoslovnega razvoja, njegovo

¹⁴⁴ Odločitev, da je sistematično navajanje besednih ustreznikov iz vseh drugih slovanskih jezikov v etimološkem slovarju potrebno, je iz Koštiálovega SEB mogoče izluščiti na podlagi dejstva, da se v posameznih geslih pojavljajo ustrezniki iz vseh tedaj živih in mrtvih slovanskih jezikov. Makedonščina kot samostojni slovanski jezik pri njem še ne nastopa.

semantično vrednost in areal« in da je »Vse drugo /.../ le v izjemnih primerih nedvomno in čeprav more biti teoretično pravilna samo ena etimologija, je mnogokrat vprašanje, če je to sploh katera od tistih, ki so bile do sedaj izrečene« ter da je »Bolj važno /.../ raziskati, kdaj se je beseda mogla pojaviti v jeziku, kakor slediti njenemu izvoru v negotove sfere hipotez« (Bezljaj l.c.).

Drugačnega mnenja kot Koštiál, ki v SEB lastnih imen ni pritegnil, je bil glede vključevanja lastnoimenskega gradiva v etimološki slovar Bezljaj, ki je bil tako kot pred njim Ramovš prepričan, da je ta del nacionalnega izraznega fonda nepogrešljiva sestavina etimološkega slovarja, ko pravi, da »je že Ramovš uporabil tudi onomastično gradivo za historično dokumentacijo besede in razvoja njenega pomena« in da je »Pred smrtjo /.../ celo zahteval, da mora slovenski etimološki slovar v enaki meri kakor besedni upoštevati tudi imenski fond«. V zvezi s tem vprašanjem je sicer ocenjeval, da je vključitev lastnoimenskega gradiva v slovar »nedvomno splošno sprejemljiva zahteva« v primerih, ko to gradivo dodatno osvetljuje apelativno, »Razpravljati pa bi se dalo o imenih, ki zahtevajo posebna« (Bezljaj l.c.).

Sodeč po nekoliko starejšem zapisu, da »bi bila morda le idealna rešitev, ako bi poleg za študij apelativov nujno potrebnih toponimičnih baz sprejeli v koncept etimološkega slovarja tudi najvažnejša, splošno znana slovenska imena« (Bezljaj 2003: II, 802 (= 1959)), je z zemljepisnimi imeni, ki naj bi jim bili v etimološkem slovarju posvečeni posebni geselski članki, mislil na imena tipa *Trst, Sava, Drava* ipd. Predvsem torej na imena, ki v slovenščini niso nastala z onimizacijo, ampak so bila kot taka prevzeta že v slovenščino ali katero od njenih starejših razvojnih stopenj. Ob tem je zanimivo, da se je v praktičnem delu svojega koncepta glede lastnoimenskih geselskih člankov odločil nekoliko drugače. Od 139 poskusnih geselskih člankov je 7 lastnoimenskih,¹⁴⁵ med njimi pa prevladujejo izapelativna lastna imena (*Brišče, Čatež, Čeren, Stupan*), v katerih se ohranjajo stari slovenski apelativi, ki niso več v živi rabi.

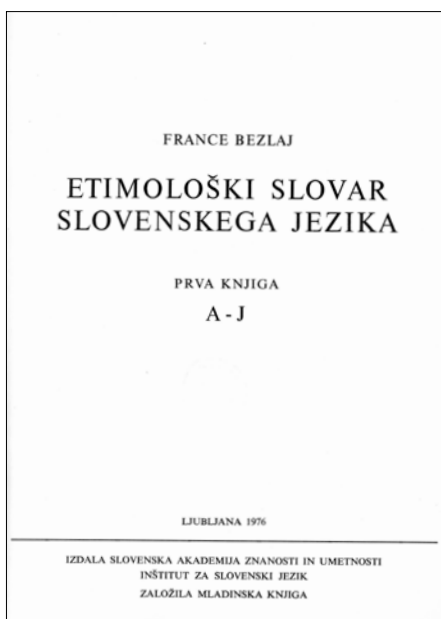
Čeprav je v prvi polovici prejšnjega stoletja slovansko in indoevropsko primerjalno jezikoslovje dovolj jasno izpostavilo pomen slovanskega jezikovnega gradiva za širše baltsko-slovanske in indoevropske akcentološke raziskave in je bila zaradi ohranjenega premičnega naglasa in tonemskosti slovenščina ovrednotena kot izredno pomemben jezikovni vir v tem oziru, Ramovš te relevantne sestavine za slovenski etimološki slovar v svoj koncept ni vključil niti eksplicitno niti implicitno. To izredno preseneča, če vemo, koliko pozornosti je razumevanju slovenskih naglasnih razmer posvetil v svojem publicističnem opusu.¹⁴⁶ Eksplicitno v svojem konceptu o naglasni problematiki kot sestavini etimološkega slovarja ne govori niti Bezljaj,¹⁴⁷ a je npr. iz njegovega poskusnega geselskega članka *srájca*, kjer podaja praslovansko rekonstrukcijo **sórkā* (Bezljaj 1963: 24), očitno, da je diahronemu zasledovanju naglasnih razmer v besedi vendarle posvetil pozornost. V

¹⁴⁵ Tj. *Bilje, Brišče, Brišče II, Čatež, Čedad, Stupan*.

¹⁴⁶ Izgleda, da je Ramovš pri pisanju koncepta slovarja na to nujno potrebno sestavino etimološkega slovarja slovenskega jezika pozabil. Tako domnevo upravičujejo Bezljajeve besede v članku iz leta 1959, ko govori o bodočem *Etimološkem slovarju slovenskega jezika* in zapiše: »Tako je Ramovš sponiral, da bi bila ena izmed najvažnejših nalog slovarja izčrpana dokumentacija intonacije« (Bezljaj 2003: II, 802). Ramovš je torej o tej sestavini etimološkega slovarja vendarle govoril.

¹⁴⁷ Toda leta 1959 je Bezljaj zapisal: »Kakor je ta zahteva (tj. obravnava naglasne problematike – op. M.F.) upravičena in nujna, se mi zdi samo deloma izvedljiva« (Bezljaj 2003: II, 802).

Uvodu k prvi knjigi ESSJ je tudi že zapisal: »Mnogo dela bo treba še opraviti na področju slovenskega akcentološkega razvoja, kjer je v slovarju posebej upoštevanih samo skromno število v dosednji akcentološki literaturi obravnavanih primerov. Pri podatkih iz starejših avtorjev in deloma tudi pri narečnih besedah naglasa ni bilo mogoče upoštevati. Tudi vrsta narečnih glasoslovnih pojavov še ni dovolj pojasnjena, da bi bila vedno mogoča zanesljiva rekonstrukcija. Vse to čaka bodoče delavce« (Bezljaj ESSJ: I, VIII). V prvih dveh knjigah ESSJ se temu vprašanju še ni posvečala večja pozornost, bolj sistemsko pa je bila uvedena šele v tretji in četrti knjigi.

Slika 12: Naslovna stran Bezlajevega Etimološkega slovarja slovenskega jezika I (1976)

V trojici Ramovš : Koštiál : Bezlaj je bil – kar se te sestavine v etimološkem slovarju slovenskega jezika tiče – najbolj sodoben Koštiál, ki je naglasnim razmeram besede ob komparativnem gradivu z onaglašeni rekonstrukcijami sledil do praslovanskega stanja in tudi še čez, kot ponazarjata npr. njegova zapisa *séstra* iz **sesrǎ*, to iz **svesrǎ* in *bréza* iz *bréza*, to iz **berza*, kjer rekonstrukciji **sesrǎ* in **svesrǎ* veljata za čas, ki še ne more nositi oznake *praslovanski*, rekonstrukcija *bréza* pa ponazarja izhodno slovensko, že postmetatično stanje iz praslovanskega leksema **bérza*.

Niti Ramovš niti Bezlaj v svojem konceptu etimološkega slovarja nista spregovorila o vprašanju eksplicitnega podajanja etimoloških razlag tipa *medved* 'ursus' je 'Honigfresser' oz. 'Honig-esser' (Jamnik 1832: 34; Miklošič 1886: 186; Koštiál SEB, rkp.), tj. 'medojedec'. Tudi v njihovih poskusnih geselskih člankih tovrstni prvotni pomeni leksemov niso posebej izpostavljeni. Prav tako se v ESSJ za tako izpostavljanje po prikazanem življenju in nastanku besede ne odloča Bezlaj, celo v primeru leksema *medved* ne. Verjetno zato, ker je ta končni podatek, cilj etimološkega postopka, razumljiv iz navedenega komparativnega gradiva, ki ta praslovanski zoonim kot tabuistični nadomestek za stari indoevropski izraz za medveda **H₂ǵk'to-s*¹⁴⁸ razlaga kot zloženko iz psl. **medb* n 'mel' in korenskega samostalnika z istim korenem kot sln. *jésti* 'edere'.

¹⁴⁸ Ta star pida. leksem se še ohranja v sti. *ǵkša*- m, gr. *ἄρκτος* f, m, lat. *ursus* m, stir. *art* m in het. *ħartagga*- c.

Včasih tudi iz dobro prepoznane razvojne poti in besedotvorne analize ni mogoče enoznačno – tako kot v primeru *medved* – sklepati, kaj je beseda prvotno pomenila, kateri miselni vzorec jo je spodbudil in kaj pove o realiji. V takih primerih bi bil eksplicitni komentar glede etimološke razlage potreben. Zgled za to je npr. etimologija pridevnika *star*, pri kateri še ni konsenzualnega odgovora na vprašanje, ali je star takšen, ki je postavljen, ali je star takšen, ki je stoječ. Ali je star tisti, ki je že tako izkušen, da si je že pridobil aktivni položaj v družbi, ali tisti, ki samo stoji in zaradi let ter bolezni ni več aktiven član družbe, kot je sklepal Koštiál. Kot je bilo že nakazano, lahko v prid prvi možnosti govori pasivni oz. rezultativen pomen pripone, verjetno pa tudi slovanski socialni termin **stárosta*, ki je označeval, lahko bi se reklo, najbolj izkušenega med izkušenimi.

ābranek (m.) »leskov, jelšev, orehov cvet; mladi grozdi na trti«, tudi *jābranek* (Kras, Tolmin), *brānkelj* (Branica), *brēnkelj*, *bōbreg*, *bōbrek* (Savinj. dol.), *obrēncelj* (Kras), *kābrnek* (Sln. gor.), *kābronek* (pkm.), *kāvnrnek*; plur. *ābranki*, *zābrnki*, *zāvnrki* »čopi niti pri tkanju«; *abranka* (f.) »viseči poganjki na drevju« (kor.), *kāvrna* (f.) »volna, ki odstopa pri tkanju«, *kāvrnka*, *kāvrnica* »isto«, *kāvnrje* (n.) »kosmatine na blagu«, adj. *kāvrnat*, *kāvnrčen*.

Vse te besede spadajo verjetno skupaj, čeprav je T. Debeljak, SR V—VII 172 skupino s *k-* na začetku izvajal iz *ka + vlna*. Prav tako ne moremo izločiti sbh. *brabranak* »amentum, nucamentum«, kajk. *brabranek* »resa« in *jāmbrek*, g. *jamb(e)ka* »jelšev cvet«, kar je I. Popović, JF XIX 170 vezal z nvn. *Beere* »jagoda«. Osnova je psl. **(j)ābrēd-* kakor v stč. *jebrǫdky* »poganjki na trti«, slš. *jabrǫtko*, *jaburǫtko*, *jaburǫdko*, *baburǫtko*, *baburka*, plur. *baburēnce* »vrbova mačica«, p. dial. *jabrzǫd*, *jabrzǫdzie*, *abrzǫdzie* »vrsta topola«, ukr. *jabrǫnt* »isto« (< p.). Slovenske in sbh. besede kažejo kljub različnim ekspresivnim glasoslovnim spremembam na **a/o-brē/ǫdǫk* z rineznom pred *-d-* in kasnejšo asim. *-dk-* > *-k-*.

Slika 13: Del strani slovarskega dela *Bezlajevega Etimološkega slovarja slovenskega jezika I* (1976)

3.4.5 Etimologija slovenskega jezika

Iz prispevkov glavnih domačih oblikovalcev etimologije slovenskega jezika je bilo mogoče ugotoviti, da vsebujejo vse teoretične in metodološke vidike etimološkega raziskovanja slovenskega leksikalnega fonda, ki so aktualni tudi v sodobni etimologiji, so pa – od avtorja do avtorja različno – eni bolj, drugi pa manj eksplicitno izraženi.

Etimologija s samo njej lastnim raziskovalnim ciljem, da prepozna prvotni pomen leksemov, izhaja iz temeljne teoretične postavke, da so leksemi razvojni rezultat forme in pomena in da prvotni pomeni sporočajo človekove misli in predstave o svetu preteklih obdobij, ko se z odkrivanjem pomenskih motivacij za poimenovano bogati nepisana kulturna zgodovina človeštva.

Ker etimologijo določa posebni raziskovalni cilj, ni del primerjalnega jezikoslovja, četudi nima sebi lastne metodologije in si jo od svojega začetka v prvi polovici 19. stoletja sposoja od indoevropskega primerjalnega jezikoslovja, ki izhaja iz temeljne teoretične predpostavke o medsebojni sorodnosti indoevropskih jezikov kot posledici zakonitosti jezikovnega razvoja iz skupnega prajezika, za temeljni metodi pri njegovem prepoznavanju in rekonstrukciji pa uporablja primerjalno metodo in metodo rekonstrukcije, ki ju stalno izpopolnjuje z dodajanjem novih sredstev preverjanja, da bi čim bolj zanesljivo ugotavlja-

lo formo in pomen/funkcijo prajezičnega sistema in njegove leksike z mlajšimi, prav tako nezapisanimi razvojnimi stopnjami vred.

Če sta bili v času Jarnikovega delovanja obe temeljni metodi še v povojih in so ju naslednji sooblikovalci etimologije slovenskega jezika izboljševali skladno z njunim izpopolnjevanjem v indoevropskem in slovanskem primerjalnem jezikoslovju, sodobna etimologija razvoja in nastanka slovanskih leksikonov ne preverja več le z upoštevanjem fonetičnih zakonitosti razvoja, ampak se za sredstva preverjanja na različnih razvojnih stopnjah, ki omogočajo boljšo jezikoslovno kontrolo in zato večjo zanesljivost etimologije, uporabljajo dodatni vidiki, in sicer predvsem

- a) akcentološki;
- b) besedotvorno-skladenjski;
- c) arealni;
- d) pomenoslovni;
- e) pomenskomotivacijski.

Uporaba teh dodatnih vidikov preverjanja ne omogoča le zanesljivejše fonetične rekonstrukcije leksemov na različnih jezikovnih stopnjah, ampak tudi njihovo popolnejšo rekonstrukcijo, saj z arealnim vidikom dopolnjena zanesljivejša komparativna evidenca omogoča tudi rekonstrukcijo akcentološkega in pomenskega dela rekonstruiranega leksema, bolj izpopolnjeno védenje o besedotvornih vzorcih in njihovih skladenjskih podstavah pa odpira pot k boljši etimološki razlagi, ko je za etimon prepoznan besedotvorni predhodnik. Uspešnost slovenske in slovanske etimologije je zato v veliki meri odvisna od jasno zastavljenega cilja, stroge uporabe obeh temeljnih metod in čim bolj uravnotežene aplikacije dodatnih vidikov preverjanja.

4 ZASNOVA NOVEGA ETIMOLOŠKEGA SLOVARJA SLOVENSKEGA JEZIKA

Tradicija etimološkega raziskovanja slovenskega jezika je pri nas zgledna in z Jarnikovim slovarjem sega v sam začetek oblikovanja etimologije kot znanstvene discipline v Evropi, z vsemi nadaljnjimi deli, predvsem z Bezlajevim *Etimološkim slovarjem slovenskega jezika*, pa predstavlja dobro popotnico za nadaljnjo kvalitativno in kvantitativno rast etimološke raziskanosti slovenskega izraznega fonda v Sloveniji.

Načrtovanje novega etimološkega slovarja slovenskega jezika ni odvisno le od naše etimološke slovaropisne tradicije, ki jo ob Miklošičevem prispevku določajo predvsem imena Pohlin, Jarnik in Bezlaj. Vsak etimološki slovar je v kakovostnem in kolikostnem pogledu boljši ali slabši odraz stanja etimoloških raziskav, ki so ga sooblikovali številni posamezniki, v slovar pa ob osebni raziskovalni noti in ovrednotenju dosežkov drugih oblikoval posameznik ali skupina. Znanje o etimologiji slovenskega jezika je plod dela številnih raziskovalcev doma in po svetu, ki so neposredno, izhajajoč iz slovenskega jezika, ali posredno, izhajajoč iz jezika, s katerim je slovenščina ožje ali širše sorodna ali pa je bil ta za slovenščino jezik dajalec, prispevali nova znanja v etimološko zakladnico slovenskega jezika.

Za etimologijo slovenskega jezika so v sodobnem času pomembne novosti, ki jih prispevajo predvsem etimološki centri v Moskvi,¹⁴⁹ Brnu,¹⁵⁰ Krakovu, Beogradu, Sofiji, Minsku, Kijevu, Zagrebu in tudi v Bratislavi, kjer nastajajo nacionalni etimološki slovarji in oba praslovanska, *Ėtimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov 1–38–* (Moskva 1974–2012–) in *Słownik prasłowiański 1–8–* (Krakov 1974–2001–), ki sta ju utemeljila vodilna slovanska etimologa, moskovskega Oleg N. Trubačov (1930–2002), krakovskega pa Franciszek Sławski (1916–2001).

Med sooblikovalci sodobne etimologije slovanskih jezikov naj izpostavim etimologinjo Ljubov' V. Kurkino, ki je v moskovski delavnici praslovanskega etimološkega slovarja posebej zadolžena tudi za slovenski jezik in pri svojih etimoloških analizah pogosto izhaja iz slovenskega jezika, tako da je s svojim bogatim publicističnim opusom, ki ga zaznamujeta tudi monografiji *Dijalektnaja struktura praslavjanskogo jazyka po dannym južnoslavjanskoj leksiki* (Ljubljana 1992) in *Kul'tura podsečno-ogneвого zemledelija v zerkale jazyka* (Moskva 2011), v etimologiji slovenskega jezika pustila pomemben neizbrisen pečat.

Zakladnica znanj o etimologiji slovenskega jezika se ob prispevku slovenskih etimologov Urbana Jarnika, Franca Miklošiča, Frana Ramovša, Ivana Koštiála, Rajka Nahtigala

¹⁴⁹ Od leta 1963 dalje v Moskvi izhaja etimološkim raziskavam namenjena revija *Ėtimologija*, ki je – kot mi je znano – edina tej disciplini namenjena revija v svetovnem merilu.

¹⁵⁰ V brnskem centru pod uredništvom Ilone Janyškove in Helene Karlíkove od leta 2000 dalje izhaja izredno pomembna serija etimoloških monografij *Studia etymologica Brunensia*, v okviru katere se izdajajo tudi zborniki brnskimi etimoloških simpozijev.

in nestorja slovenske etimologije Franceta Bezlaja še nadalje dopolnjuje. Etimologiji slovenskega jezika v slovanskem kontekstu se posvečajo Alenka Šivic-Dular (s poudarkom na pomenoslovnem in arealnem vidiku etimoloških raziskav), Metka Furlan in Marko Snoj. Zadnja se enako kot Varja Cvetko Orešnik osredotočata tudi na etimološka vprašanja s širše indoevropske perspektive. Začetnik tovrstnih raziskav je bil pri nas Karel Oštr (1888–1973), nadaljevalec pa Bojan Čop (1923–1994).

S problematiko romanskih jezikovnih prvin v slovenščini so se v preteklosti ukvarjali Karel Štrekelj (1859–1912),¹⁵¹ Ivan Koštiál, Franc Šturm (1881–1944), Anton Grad (1907–1983), v sodobnem času pa Mitja Skubic (furlanizmi), Rada Cossutta (romanizmi v Istri), Goran Filipi (starejši romanizmi v Istri) in Agata Šega (starejši romanizmi v slovenščini). Kljub zgledni tradiciji na tem področju sistematične sinteze, ki bi nadomestila zastarelo, že v času nastanka pomanjkljivo slovarsko monografijo Manfreda Mendeja *Romanischen Lehnwörter im Slowenischen* (Berlin 1956), še vedno nimamo.

Nemške jezikovne prvine v slovenščini so v preteklosti obravnavali Karel Štrekelj, Jakob Kelemina (1882–1957), Ivan Grafenauer (1880–1964; naglas v nemških izposojenkah) in tudi Dušan Ludvik (1914–2001), v sodobnem času pa se tej problematiki deloma posvečata Anton Janko (vpliv nemščine na nastanek slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja)¹⁵² in Dušan Čop (mlajše adstratno gradivo nemškega – tudi romanskega – izvora na območju zgornje Gorenjske).¹⁵³ Tudi na področju nemicizmov v slovenščini nove slovarske sinteze, ki bi zamenjala leta 1963 izšlo kvalitetno in še danes težko pogrešljivo monografijo *Deutsche Lehnwörter im Slovenischen* avtorice Hildegard Striedter-Temps, ni na vidiku.

Prav tako še nimamo nujno potrebne monografije o madžarskih jezikovnih prvinah v slovenščini oziroma prekmurščini. Na tem področju je bil dejaven etnolog Vilko Novak (1909–2003).¹⁵⁴

Ko se na ločnici pred načrtovanjem novega kroga temeljnega etimološkega raziskovanja slovenskega jezika odloča o podobi novega slovarja, je samoumevno, da je od predhodnikov slabo ali manj dobro treba izboljšati, dobro pa ohraniti in poskušati nadgraditi z obogatitvijo, z novim gradivom in z novimi jezikoslovnimi spoznanji, ki še niso bila upoštevana, ker so bila spregledana ali v času nastajanja slovarja še niso obstajala.

Pri pripravi zasnove za novi etimološki slovar slovenskega jezika so bila za smernice določena naslednja temeljna vodila:

¹⁵¹ Štrekljeva monografija *Zur slavischen Lehnwörterkunde* (Dunaj 1904) in Miklošičeva pionirska *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen* (Dunaj 1867) danes veljata za obvezna konzultativna priročnika adstratne problematike slovanskih jezikov in zato tudi slovenščine.

¹⁵² Helena Jazbec, perspektivna mlada moč na tem področju, se je kmalu po izidu svoje monografije *Nemške izposojenke pri Trubarju* (Ljubljana 2007) umaknila iz raziskovalne sfere.

¹⁵³ Naj opozorim na njegov članek *Romansko-germanski lingvistično-onomastični vplivi na Zgornjem Gorenjskem*, objavljenem v 23. SSJLK, 1987: 41–52.

¹⁵⁴ Ob njegovem kratkem članku *Madžarske izposojenke v prekmurščini*, objavljenem v JiS 20, 1974/75, 104–105, kjer ponovno obuja staro izjavo Lajosa Kissa o potrebi po sistematični obdelavi madžarizmov v slovenščini, naj izpostavim, da je Vilko Novak zaznamke o madžarskem izvoru prekmurskih besed prispeval v *Slovarju beltinskega prekmurskega govora* (Murska Sobota 1985, 1996, 2009) avtorja Franca Novaka. Kratek pregled zgodovine raziskovanja madžarizmov v slovenščini oziroma prekmurščini podaja Marija Bajzek Lukač, KNBSJ: 436s.

- a) najdljivost obravnavanega slovenskega besedja;
- b) preglednost geselskih člankov;
- c) negnezdna urejenost geselskih člankov;
- d) vključitev čim več etimološko in komparativno relevantnih značilnosti slovenske leksike;
- e) čim boljša dokumentiranost zgodovine in predzgodovine besedja;
- f) čim bolj popolno upoštevanje dosežkov stroke do danes;
- g) ohranitev povezanosti z ESSJ, tj. navedba informacije, ali in kje je beseda v ESSJ obravnavana.

Vsak novi slovar predstavlja vedno trojni izziv, in sicer:

- a) *kvantitativnega*: katero gradivo jezika naj bo deležno etimološke razlage;
- b) *kvalitativnega*: katero vsebino predstaviti;
- c) *formalnega leksikografskega*: kako gradivo in vsebino predstaviti.

4.1 Kvantitativni izziv: katero gradivo jezika naj bo deležno etimološke razlage

Etimološke obravnave je potreben ves izrazni fond jezika, tako občno- kot lastno-imenski. Idealno bi zato bilo, da bi slovar etimološko lahko razlagal ves evidentirani besedni korpus jezika. V praksi pa ta teoretična ugotovitev ni izvedljiva niti pri mrtvih jezikih, še manj pa pri jezikih, kot je slovenščina, ki ima obsežen¹⁵⁵ in odprt korpus, saj se kot živi jezik vedno znova dopolnjuje in bogati tudi v leksikalnem oziru. Pri takih delih se je zato nujno treba omejiti, čeprav je omejitev kontradiktorna z etimološko stroko, kjer je desideratum jasen: čim več etimološko obravnavanega besedja. Natančnejša vnaprejšnja omejitev pri jezikih, kot je slovenščina, kjer evidenca leksikalnega fonda (ne le knjižnega, ampak tudi historičnega in narečnega) še vedno poteka, tudi ni priporočljiva, saj bi lahko pomenila avtomatično izločitev dela etimološko relevantnega korpusa.

Logična posledica težnje po negnezdno urejenih geselskih člankih v sodobni etimološki stroki je njihovo večje število. Če ima še dokaj gnezdno urejeni ESSJ skupno 9728

¹⁵⁵ Za približno kvantitativno oceno slovenskega bolj ali manj standardnega leksikalnega korpusa lahko služi število geselskih člankov v najbolj reprezentativnih normativnih slovarjih, med katerimi s 102522 geselskimi članki še vedno prednjači *Pleteršnikov slovar* (1894–1895), s 93152 geselskimi članki mu sledi *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, nekoliko manj, 92615 geselskih člankov ima *Slovenski pravopis* iz leta 2001. Slovenski leksikalni fond je precej bolj številan, po narečnih in historičnih leksikalnih virih sodeč verjetno vsaj dvakraten glede na Pleteršnikov korpus. *Etimološki slovar slovenskega jezika* vsebuje 9728 geselskih člankov, v katerih je v obravnavo vključenih skupno 70191 slovenskih besed (ESSJ: V (= Kazala), V) iz zelo različnih sodobnih, historičnih in narečnih virov, kar pomeni, da število 70191 v kolikostnem oziru ni primerljivo s številom 102522, ki velja za Pleteršnikove geselske članke, ker so bili v to število kot samostojna enota vključeni historični in narečni zapisi ene in iste slovenske leksikalne enote. Pri popisu v ESSJ vključenega slovenskega besedja se je za temeljno merilo namreč vzela grafična različnost zapisa. To pomeni, da npr. standardno *séver* 'severna stran neba', Pohlinovo *sevar* in Gutsmanovo *fevar* ter *fever* predstavljajo 4 enote znotraj števila 70191, geselska iztočnica *teča* 'posoda, kozica', istrsko *teća*, bovško *tè.jča* in rezijansko *teća* pa 3 enote znotraj istega števila itd.

geselskih člankov, je razumljivo, da jih v negnezdno urejenem pričakujemo precej več, vsaj 15000.

Pri načelni objektivizaciji merila, kaj naj bo v slovarju deležno etimološke razlage in kaj ne oziroma kateremu besedju dajati prednost, bi bilo dobro slediti kar staremu Bezlajevemu dokaj širokemu merilu o kulturnozgodovinski vrednosti besede, ki izpostavlja komponento časa in implicira, da ima večjo domicilno pravico v etimološkem slovarju tisto slovensko besedje, ki je dalj časa sestavni del našega izraznega fonda. To le pomeni, da ima avtohtono besedje domačega slovanskega izvora samo prednost pred izposojenim in da v slovarju kakšna mlajša izposojenka z ozkim arealom lahko tudi izostane, nikakor pa ne besedje domačega izvora, čeprav se je ohranilo samo v enem narečju ali celo v enem samem govoru. Ozek areal ne more biti ovira za domicilnost besede v slovarju.

Kulturnozgodovinsko vrednost besede razkrijeta šele njena zgodovina in etimologija, vnaprej pa je jasno, da po tem merilu v slovar spada besedje vseh socialnih in funkcijskih zvrsti jezika, besedje sodobnega knjižnega in pogovornega jezika, narečno besedje in tudi posamezno le v historičnem obdobju izpričano besedje. Skratka, besedje, ki je bilo v rabi ali je še v rabi, čeprav je omejeno na ožji krog ljudi, ki jih družijo stroka oziroma kak drug skupni interes, ali na ožji narečni areal. Po takem merilu spada v etimološki slovar vse besedje jezika razen ozko strokovnega, ki ne izvira iz živega ljudskega jezika in zato spada v slovar tujk (npr. *amalgam*, *klorid*). Omejiti bi se bilo mogoče pri besedju tujega izvora, ki si domicil v slovenščini še utira, kot je npr. kulinarčni termin *karpáčo*,¹⁵⁶ ob katerem še soobstaja tudi citatna varianta *carpaccio*.

Merilu o kulturnozgodovinski vrednosti besede bi bilo treba dodati merilo o jezikoslovni vrednosti besede. Po tem merilu izbor besedja določa tudi posebnost besede v njenem

- a) glasoslovnem,¹⁵⁷
- b) besedotvornem,¹⁵⁸
- c) razmeroma mladem pomenskem razvoju,¹⁵⁹

ki je informativen ali v ožjem slovenskem ali širšem slovanskem, romanskem itd. kontekstu.

Slovenščina se rada ocenjuje kot majhen jezik. Vendar bi si tako oznako lahko zaslužila le zaradi števila njenih maternih govorcev, če ga vzporejamo s številom maternih govorcev drugih jezikov. Nikakor pa ji iste oznake ne bi smeli dati v jezikoslovnem oziru, saj se vedno znova potrjuje, da govorjena na razmeroma majhnem območju predstavlja izredno bogato in pestro zakladnico, pomemben vir jezikoslovnih in kulturnozgodovinskih informacij ne le zase, ampak tudi za številna jezikoslovja in kulture drugih narodov.

¹⁵⁶ Leksem je bil do sedaj slovarsko evidentiran le v SP 2001, kjer je bil normiran kot *karpáčo* m, g a, pomensko pa predstavljen kar z 'jed', čeprav se ve, da leksem označuje poseben način priprave jedi. Boljšo pomensko predstavitev leksema najdemo v SNB 2012, po kateri je to 'jed iz tankih rezin surovega mesa ali zelenjave, navadno z dodatkom olivnega olja, limoninega soka in parmezana'.

¹⁵⁷ Npr. *lejtkati se* 'rešiti se, znebiti se', *lópa* 'dekle', *pojertek* 'požrešen', *óvca* 'osa', *tatvína* 'furtum' itd.

¹⁵⁸ Npr. *svilod* 'sviloprejka', *spajati* 'spati', *pajati* 'padati', *živalda* 'živina', *kri*, g *krvesa* 'kri' itd.

¹⁵⁹ Npr. *zatlíje* 'zahrbtost', *malínica* 'taščica', *gládeži* 'ledvice', *oslíce* 'ledvice' itd.

4.1.1 Lastnoimenski fond v funkciji dodatnega pojasnjevalca občnega

V razmerju občnoimenski : lastnoimenski fond je razumljivo, da ima občnoimenski absolutno prednost. V slovarju, ki naj čim bolj celovito etimološko obravnava predvsem občni fond jezika, je zaradi izredno slabe dokumentiranosti tudi apelativne leksike pred 16. stoletjem smiselno, da je lastnoimenski fond pritegnjen predvsem v funkciji dodatnega pojasnjevalca občnoimenskega fonda, ker¹⁶⁰

- a) se z njim lahko pokaže na imenotvornost občnoimenske osnove in zato na živo rabo apelativa v preteklih obdobjih;
- b) lahko nudi in omogoča dodatna pojasnila v zvezi z obstojem, starostjo, arealom in/ali fonemsko/besedotvorno/pomensko podobo občnega izraznega fonda.

Lastnoimensko gradivo, s katerim se ponazarja imenotvornost občnega imena, spada v posebno lastnoimensko gnezdo geselskega članka, lastna imena pa se kot samostojna geselska iztočnica lahko pojavljajo izjemoma, ko zanje apelativnega ustreznika ni ali ko šele interpretacija lastnega imena omogoči prepoznati predhistorično občno ime, ki glede fonemskega sestava lahko tudi ni enako sodobnemu fonemskemu sestavu lastnega imena (npr. **piščák* 'izvir' → tpn *Pišce* – Torkar, *Traditiones* 38/1, 2009, 81).

4.1.1.1 Lastna imena v lastnoimenskem gnezdu – primeri

V geselskem članku z iztočnico *žáken* m, g *žákna*, ki jo je bilo za sedaj mogoče prepoznati le v Alasijevem slovarju iz leta 1607, kjer nastopa v reducirani množinski obliki in v zapisu *facne*, je zaradi širšega areala uporabe tega krščanskega termina, ki omogoča izključitev možnosti, da bi leksem pri nas predstavljal čakavizem,¹⁶¹ prav, da se v lastnoimenskem gnezdu geselskega članka navede oronim *Žaknovec* 'ime vzpetine v o. Ilirska Bistrica' (AS 1986), tudi mikrotoponim *Žakuno* 'ime parcele v naselju Gradno v o. Brda pri Novi Gorici' (LiAK), po Erzetič 2007 *Žákono* 'ime kraja pod Gradnem, kjer je pokopališče' in *Žákno* 'isto' (E. Erzetič, ustno) < sln. **Žaklno*¹⁶² < **Žakъn-ьno* 'dijakonovo (zemljišče, pridobljeno kot beneficij za cerkveno služenje)' (Furlan, SR 57, 2009, 415–421).

V geselskih člankih z iztočnicami tipa *poljana*, *breza*, *kozomor* ipd. je lastnoimensko gnezdo potrebno, da se z njim nakažeta imenotvornost apelativa in njegov areal, čeprav je v primerih, ko je lastnoimenska osnova pogostna, razumljivo, da takih imen ni mogoče navesti do popolnosti.

¹⁶⁰ Leta 1959 je Bezlaj še zapisal, da bi se v etimološki slovar sprejela tudi najvažnejša, splošno znana slovenska imena tipa *Ljubljana* (Bezlaj 2003: II, 802), v praksi pa je bila ta namera izvedena le delno. Danes je etimologija pretežno splošno znanih slovenskih zemljepisnih imen dostopna v slovarski monografiji Snoj 2009.

¹⁶¹ Čakavizme so na to območje lahko prinesli posamezni duhovniki iz čakavske Istre in Dalmacije, ki so služili pod jurisdikcijo oglejskih partiarhov in ki naj bi jih v 14. stoletju pogosto nastavljali v župnijah vzhodne Furlanije, ki so segale tudi na del Beneške Slovenije. Med pisci Černjevskega rokopisa (1459–1508) je bil tako tudi notar duhovnik »Johanes civis Veglae«, čakavski duhovnik z otoka Krka (Lenček 1996: 201s.).

¹⁶² Nastalo po stični disimilaciji po nazalnosti.

4.1.1.2 Lastna imena kot geselske iztočnice – primeri

Pri razreševanju večplastnega problema slovenskih in starejših, slovanskih, fonetičnih razvojov $\underline{u} > g$ ¹⁶³ je pomemben tudi areal. Zato je smiselno, da je v posebni geselski iztočnici izpostavljen hidronim *Grulja* f ‘ime glavnega izvira v Doberdobskem jezeru’,¹⁶⁴ ker ob hidronimu *Vruja* f ‘ime pritoka Dragonje pri Topolovcu’ (AS 1986) in mikrotoponimu *Vruja* f ‘ime parcele v naselju Koromači - Boškini v o. Koper’ (LiAK) ne dopolnjuje le areala nekdanje rabe danes ne več živega narečnega apelativa **grúlja* ob **vrúlja* ‘izvir’ f < psl. dial. **ubr-úl’a* (Furlan ESSJ: IV s.v. *Vruja*), ampak tudi areal z g na mestu t. i. etimološkega *u*.

Dosedanje raziskave so pokazale, da se (za sedaj?) le za ožje južnoslovansko območje prepoznani fitonim **čepelzъ* m ‘Asphodelus’ v slovenščini ohranja le v toponimu *Čéplez* m, Lsg v *Čéplezu* ‘ime precej strnjene vasi na zmernem pobočju v o. Cerknjo’ (SKI), ki je bil prvič omenjen v Tolminskem urbarju iz leta 1377: *in villa de Ciples sunt mansi 5, culti et inculti*, domačini pa ga izgovarjajo *Čieples* (Furlan, SR 56/2, 2008, 13–14). To pomeni, da sme toponim v slovarju nastopati kot geselska iztočnica in da ga ne bi bilo dobro »skriti« v geselskem članku s fitonimsko iztočnico *čépljec* m, g a (SSKJ),¹⁶⁵ pri kateri zaradi pozne izpričanosti in pičlega gradiva za sedaj še ni mogoče zadovoljivo argumentirano pojasniti, ali bi bilo *čépljec* treba uvrstiti med domačo ali izposojeno leksiko (Furlan l.c.).

Ker je onomastična analiza, posvečena krajevni imenu *Pišéce* f pl, g *Pišéc* ‘ime naselja v o. Brežice’ ← Lsg **piščáce*, pokazala na precej verjeten obstoj slovenskega apelativa **piščák* m, g a ‘izvir’ domačega izvora, ki je soroden, a ne enak hrv. čak. *pīščák* m, g *pīščákà* ‘izvir’,¹⁶⁶ je prav, da se toponim pojavlja kot posebna geselska iztočnica, z geselsko iztočnico **piščák* pa jo je treba povezati s posebnim opozorilom.

4.2 Kvalitativni izziv: katero vsebino v slovarju predstaviti

Razvojna pot vsakega leksema je tako kot človeško življenje unikatna in nepredvidljiva zgodba, saj se kot rezultat daljšega ali krajšega razvoja, ki so ga usmerjale systemske in podsystemske jezikovne zakonitosti, pokaže šele, ko je raziskan. Brez znane zgodovine in predzgodovine je kakršna koli apriorna sodba o njegovem izvoru ali celo etimološkem nastanku neosnovana, saj leksem – organsko vpet v svoj jezik – sam po sebi na sinhroni ravni prav z ničimer ne »izdaja« svojega izvora ali celo etimološkega nastanka.

Količina in kvaliteta jezikovnih, jezikoslovnih in tudi nejezikoslovnih podatkov, ki življenjsko pot in etimološki nastanek leksema ponazarjajo, sta odvisni od dolžine življenja leksema, tj. od njegove zgodovine in predzgodovine, in od časa vstopa leksema v strokovno literaturo ter od uspešnosti stroke. Praviloma ima leksem, ki dalj časa kroži

¹⁶³ Pojav, ki bi lahko pokazal na predhistorični areal slovenskega oziroma slovanskega spirantičnega γ , v slovenščini in tudi v širšem slovanskem kontekstu še ni bil sistematično raziskan, po različnih virih raztreseno gradivo pa tudi še ni bilo zbrano.

¹⁶⁴ Hidronim kot nejasen navaja Klemše, JZ 13/1–2, 2007, 221, 222.

¹⁶⁵ Fitonim v ESSJ ni bil obravnavan, čeprav njegova prva zabeležba *čeplec* sega v prvo polovico 20. stoletja.

¹⁶⁶ Torcar, Traditiones 38/1, 2009, 81. Tam navedeno hrv. čak. *pīščák* m, g *pīščákà* ‘izvir’ ni enako rekonstruiranemu slovenskemu apelativu. Hrvaška oblika kaže na izvor iz **pišč-ъkъ*, g *pišč-ъkà* z analognim vnosom refleksa polglasnika kot v hrv. čak. *pàs* m, g *pasà* < **pъsъ* m, g *pъsà* (ap B).

v strokovni literaturi, bolj izpopolnjeno razvojno pot od tistega, ki je vanjo šele vstopil. Skladno s tridelnostjo etimološkega postopka so jezikovni in jezikoslovni podatki, ki ga pojasnjujejo, treh vrst, in sicer taki:

- a) ki pojasnjujejo sodobno stanje leksema;
- b) ki pojasnjujejo njegovo razvojno pot v zgodovinskem in predzgodovinskem času;
- c) s katerimi se leksem z upoštevanjem znanj iz drugih nejezikoslovnih ved (zgodovine, etnologije, arheologije, prava ...) etimološko pojasni.

Podatki, ki pojasnjujejo sodobno stanje leksema, predstavljajo izhodišče etimološkega postopka. Čim bolj natančna slovnična in pomenska predstavitev leksema, njegova sodobna besedotvorna produktivnost, tj. besedna družina, in njegova arealna distribucija v narečjih sta zato predpogoj vsake etimološke raziskave.

Kronološko nizani filološki podatki, ki pojasnjujejo razvojno pot leksema v zgodovinskem času, lahko nakazujejo čas vstopa leksema v jezikovni sistem (neologizem, podedovani leksem ali izposojenka). Kronološko nizani komparativni podatki (besedni ustrezniki iz bližnjih slovanskih in daljno sorodnih drugih indoevropskih jezikov, ki nakazujejo arealno distribucijo leksema starejših dob) omogočajo prepoznati razvojno pot leksema v predzgodovinskem času in opraviti njegovo formalno in pomensko rekonstrukcijo v jezikovnem sistemu, v katerem je nastal.

Po ugotovljeni starosti leksema in prepoznanem jezikovnem sistemu, kjer je imel status neologizma, se ob ugodnih okoliščinah, tj. če je najden njegov etimon, leksem tudi etimološko razloži. Etimološka razlaga se ob ugotovljenem etimonu, ki v jezikovnem sistemu nastopa kot besedotvorni predhodnik (npr. za sln. *stār* pide. koren **steH₂* 'postaviti', za sln. *védro* pide. samostalnik **ued-r/n-* n 'voda') ali kot pomenski predhodnik (npr. za sln. dial. *pisati se* 'zoreti (o grozdju)' sln. dial. *pisati se* 'barvo dobivati'), ob upoštevanju realije nujno preverja in dokazuje z dognanji drugih nejezikoslovnih ved, zaradi česar je etimologija pogosto označena kot interdisciplinarna veda.

Kako bolj ali manj izpopolnjeno razvojno pot leksema od njegovega etimološkega nastanka do sodobnega stanja v slovenščini preleti v slovarsko obliko, je vprašanje, ki predstavlja formalni, leksikografski izziv.

4.3 Formalni leksikografski izziv

4.3.1 Genetična povezanost besedja kot leksikografski izziv

Pri delu za etimološke slovarje se v primerjavi s slovarji drugih tipov kot stalnica zastavlja danes bolj kot v preteklosti aktualno vprašanje, kako organizirati zgradbo geselskih člankov, da bi bilo besedje leksikona čim bolj najdljivo in da bi slovar čim bolj nazorno podajal tudi informacijo o genetični povezanosti besedja sodobnega leksikona.

Abecedno¹⁶⁷ in ne besednodružinsko gnezdo urejeni etimološki slovarji so odraz kompromisa, ki je bil sprejet zato, da bi se etimološki slovarji približali laičnemu uporabniku. Nova ureditev pa je povsem zameglila medsebojno genetično povezanost besedja

¹⁶⁷ Ali azbučno ali alfabetsko ali kako drugače.

sodobnega jezika. Bolj ali manj dosledna uporaba različnih usmerjevalnikov¹⁶⁸ pomanjkljivost abecedne urejenosti slovarja zmanjšuje, a je ne odpravlja, ker abecedna ureditev in potreba po sprotnem izdajanju etimoloških slovarjev po delnih enotah (tj. po snopičih ali knjigah) silita, da se leksikon obdeluje bolj po črkah kot pa vsebinsko in problemsko. Pri tem se nehote pozablja tudi na besedno družino. Rezultat takega dela je znan. Besedje je sicer lahko diahrono in etimološko razloženo, a je slabo ali sploh ni vsebinsko umeščeno v svojo organsko celoto, tj. v besedno družino.

Zdi se, da je slovanska etimologija 20. stoletja preveč pozabila na temeljno etimološko sporočilo 19. stoletja, ki ga za ves slovanski jezikovni svet ponazarja Miklošičev slovar, v katerem je tedanjemu duhu časa ustrezno slovanska leksika prikazana v diahroni in sinhroni perspektivi in združena v približno 6000 besednih družin in sporoča, da je besede treba združevati v organske celote (besedne družine) in jih znotraj njih tudi etimološko pojasnjevati.¹⁶⁹ V nasprotju s slovansko etimologijo romanska na to pomembno sporočilnost etimologije 19. stoletja ni pozabila. Zadostuje pogled v starega Meyer-Lübkeja ali v nastajajoči Pfisterjev italijanski etimološki slovar,¹⁷⁰ da se o tem prepričamo.

Združevanje in obravnava leksemov znotraj besednih družin predstavlja tudi metodo, s katero se lahko bolj argumentirano določajo formalna, funkcijska in pomenska razmerja med členi. Tako preučevanje lahko podaja pomembne smernice pri raziskavah bolj izolirane leksike. Združevanje besed v besedne družine po vertikalni (= diahroni) in horizontalni (= sinhroni)¹⁷¹ liniji namreč bolj jasno izpostavlja posamezne razvoje na vseh slovničnih ravneh, tj. na glasoslovni, oblikoslovni, besedotvorno-skladenjski in pomenoslovni.

Besedna družina je s svojimi besedotvornimi vzorci ključni dejavnik pri pojasnjevanju poimenovalnih vzorcev, besedotvorna produktivnost pa je ob arealni distribuciji posameznih členov in pomenski stabilnosti/variabilnosti ključnega pomena za določanje starosti in položaja leksema v preteklih obdobjih jezikovnega razvoja.

Ob oceni, da je slovansko etimološko slovaropisje zanemarilo predstavljanje besedja znotraj svojih besednih družin, je treba le povedati, da so se posamezni etimologi v vlogi piscev etimoloških slovarjev tega vprašanja dobro zavedali in so ga ob uporabi različnih usmerjevalnikov reševali tudi z gnezdnoureditvijo geselskih člankov,¹⁷² a se je ta izkazala za manj primerno, saj pri iskanju obravnavanega besedja povzroča težave celo izkušenim etimologom, kaj šele drugim uporabnikom.

¹⁶⁸ Npr. uporaba imperativa *glej* ali imperativne zveze *dalje glej* ali različnih simbolov, npr. →, ⇔ ipd.

¹⁶⁹ Oba nastajajoča etimološka slovarja praslovanske leksike, tj. ËSSJa in SP, sta koncipirana izrazito leksemsko, besednodružinski podatek pa se praviloma nanaša le na najbližji leksem, ki predstavlja besedotvorno podstavo zanj.

¹⁷⁰ Slovar *Lessico etimologico italiano* Maxa Pfisterja je začel izhajati leta 1984 Wiesbadnu.

¹⁷¹ Naj ponazorim: sln. *vóda* po vertikalni = diahroni liniji spada v isto pide. besedno družino kot sln. *vídra*, sln. *pěs* v isto pide. besedno družino kot sln. *pisáti*, sln. *sěn* v isto pide. družino kot sln. *spáti*. Sln. *vóda* po horizontalni = sinhroni liniji spada v isto sln. besedno družino kot sln. dem *vódica*, adj *voděn*, sln. *pěs* v isto sln. besedno družino kot sln. adj *pásji*, sln. *sěn* v isto sln. besedno družino kot sln. adj *seněn* 'zaspan'. Psl. **ǔdъlkъ* 'volk' po horizontalni = sinhroni liniji spada v isto psl. besedno družino kot psl. **ǔblčica* 'volkulja', psl. **pъtica* 'ptica' v isto psl. besedno družino kot **pъtākъ* 'ptič', psl. **suhŭ* f, Asg **sŭhъubъ* 'suhost' v isto psl. besedno družino kot adj **sŭxъ* itd.

¹⁷² Izrazito gnezdnourejen je npr. Skokov etimološki slovar. Manj, a še vedno preveč gnezdnourejenih geselskih člankov je predvsem v prvi in drugi knjigi Bezlajevega etimološkega slovarja. V ESSJ: I, 229–230 so s.v. *jęti jámem* 'začeti' obravnavani sln. *verjeti*, *ječa*, cgn *Jemec*, *Jemc*, *rokovad*, *vzeti vzamem*, *uzmovič*, *prijeti primem*, *primščina*, tpn *Prem*, cgn *Prim*, *Primic*, *Primek*, *Primčič*, tpn *Primskovo* itd.

4.3.1.1 Sodobna besedna družina, diahrona besedna družina in etimologem

Besedje sodobnega leksikona je medsebojno genetično povezano v sodobne besedne družine (npr. *pisati, pisalo, pisar ...*; *žnidar, žnidarica ...*) in v diahrono besedne družine (npr. *pisati, pismo, pes, pester, postrv ...*; *žnidar, žnindar, šnajder ...*; *kloka, kloča, čoka ...*; *hlapec¹⁻², lapica, lopa, hlap ...*). Posebna pa je povezanost besedja v etimologeme,¹⁷³ v skupine leksemov, ki predstavljajo en etimološki problem in jim zato pripada ista etimološka razlaga (npr. sln. *pes, pasji ...*; *pisati, pismo ...*).

Medtem ko sodobno besedno družino tvorijo besede z na sodobni ravni prepoznanim istim korenem tudi, če je njegova fonemska podoba predvidljivo variabilna (npr. *glava, glavica, glavni ...*; *mlad, mladost : mlajši*), je besedje diahrono besedne družine določljivo šele po diahroni obravnavi, ki omogoči ugotavljanje, kdaj in kako je posamezni člen postal njen del in koliko etimologemov jo sestavlja.

Podatek o času (kdaj/kateri jezik) in načinu (kateri besedotvorni vzorec/pomenski razvoj) vstopa leksema v diahrono besedno družino in kateri pomenski razvoj je doživel, da danes njegova besedotvorna ali pomenska povezanost nista več razpoznavni, bi moral spadati med temeljna sporočila etimološkega slovarja.

4.3.1.2 Diahrona besedna družina in etimologem

Prepoznavanje diahronih besednih družin in položaja členov v njih je bistveno pri ocenjevanju rasti in izumiranju izraznega fonda, kako se je sodobni izrazni fond postopno oblikoval in kateri leksemi so kot jedrni tvorili centripetalno silnico, ki je omogočila, da je jezik s svojim izraznim fondom kot nosilec slovnične zgradbe kljub stalno delujoči nasprotni, centrifugalni silnici kot aktiven sistem sploh obstal.

Ob podatku o izvoru in etimologiji leksemov so podatki o medsebojni genetični povezanosti sodobnega leksikona pomemben vir informacij, ki na eni strani služijo za podlago pri raziskovanju še nerazrešenih vprašanj, na drugi pa so taki podatki pomembni tudi širše, za razumevanje duhovne in materialne kulture naroda, za boljše razumevanje razvoja in funkcioniranja jezikov nasploh ipd.

Za etimološko in primerjalno stroko je namreč nova prepoznana besedotvorna veriga lahko večplastno jezikoslovno povedna.

Rekonstrukcijo slovanske besedotvorne verige z izvorom v pide. samostalniku kategorije živosti¹⁷⁴ **g^uou-* m/f 'govedo = krava/bik', tj.

¹⁷³ Ta neologizem je narejen na podlagi sinhronega besedotvornega razmerja *leks-ikon* 'slovar = zbirka leksemov' : *leks-em* 'enota leksikona' = *etimolog-ikon* 'etimološki slovar = zbirka etimološko razloženega besedja' : *x* = *etimolog-em* 'enota etimologikona, tj. enota, v katero je združeno besedje, ki mu pripada ista etimološka razlaga, npr. sln. *snáha*, dial. *snéha*, r. *snohá*, psl. **snvĥā*, sti. *snušā-* ... ali pa sln. *pisati, pisar ...* oziroma sln. *breza, brezje ...*' (Furlan, SR 39, 1991, 274, op. 4).

¹⁷⁴ Izhodiščni praindoevropski samostalniki kategorije živosti so bili ob prehodu binarnega slovničnega sistema v triadnega prestrukturirani = prevedeni ali v moški ali ženski slovnični spol ali v obojega (npr. **pH₂-tér-* m 'oče' : **d^hugH₂-tér-* f 'hči' : **H₂éui-* m/f 'oven, ovca'). Ker bi bila krajšava *ž* za kategorijo živosti zaradi možne napačne povezave s krajšavo *ž* kot domačo oznako za ženski spol neprimerna, se za prikazovanje pide. stanja, ko še obstaja spolska kategorija živosti, odločam za krajšavo *m/f*.

pide. *g^uou- m/f ‘govedo = krava/bik’
 → psl. *gouǫ m, Asg *gǫuēnъ ‘krava/bik’
 → kolektiv *gǫuēdb f
 → singulativ *gouǫdo n (Furlan, SED 2007: 426)

znotraj nje pa še

psl. *gouǫ m, Asg *gǫuēnъ ‘govedo = krava/bik’
 → slov. *gǫuēn-ьskъ adj ‘goveji’;
 → slov. *gǫuēt’bъb adj ‘goveji’ (Furlan, Ètimologija 2006–2008, 2010, 220–225)

je ob znanem *govědo* < psl. *gouǫdo in *gověd* < psl. *gǫuēdb spodbudilo in omogočilo predvsem slovensko narečno besedje *γo’vę* n ‘žival (kot glava živine)’ (Istra), *góvo* n ‘govedo’ (Kras – Pleteršnik), *govénski* adj ‘goveji’ (Prekmurje), *govenšček* m ‘goveji iztrebek’ (Prekmurje) in *γo’vânâ* f ‘goveji oz. kravji iztrebek’ (Istra). Ta nova besedotvorna veriga pa odkriva vsaj naslednje nove jezikoslovne podatke:

- da se je praindoevropski konzontantni samostalnik *g^uou- v generičnem pomenu ‘govedo = krava/bik’ v praslovanščino prestrukturiral v nazalno osnovo in da je takrat še vedno ohranjal enak pomen;
- da je bila še le nazalna samostalniška osnova podstava za tvorbo splošnoslovenskega kolektiva *gǫuēdb f in nadalje singulativa *gouǫdo n;
- da je bil singulativ *gouǫ m ‘govedo = krava/bik’ s paroma *korua f ‘krava’ : *bykъ m ‘bik’ skoraj po vsem slovanskem jezikovnem ozemlju zamenjan verjetno zaradi moškega slovničnega spola praslovenske nazalne osnove, ker je tovrstne samostalnike sistem začel izločevati in ga je bilo zato treba nadomestiti z novim, jezikovnosistemsko bolj sprejemljivim;
- da bi v slovanski leksiki sledov vzorca takega prestrukturiranja pide. korenskih samostalnikov lahko bilo več;
- da je bil v izhodni slovenščini tako kot v praslovanščini ta nazalni samostalnik besedotvorno še produktiven vsaj na jezikovnih območjih, ki jih danes označujemo z epiteti prekmurski, istrski in kraški, in da se je kasneje, ko so bili tovrstni samostalniki prek akuzativa singulara prestrukturirani v drug deklinacijski vzorec (npr. sln. *korēn* m, g a ‘radix’ ← psl. *korǫ m, Asg *kǫrenъ*), kot dragoceni petrefakt ohranil v dveh nestičnih točkah slovenskega zahodnega območja.

Shemo nastanka in razvojne poti sln. *γo’vę*, *góvo*, *govénski*, *γo’vânâ*, *gověd*, *govědo* bi bilo mogoče ponazoriti takole:

Pide. *g ^u ou- m/f ‘govedo = krava/bik’	
→ psl. *gouǫ m, Asg <i>gǫuēnъ</i> ‘govedo = krava/bik’	>> sln. <i>γo’vę/góvo</i> n;
→ psl. kolektiv * <i>gǫuēdb</i> f	> sln. <i>gověd</i> f;
→ psl. singulativ * <i>gouǫdo</i> n	> sln. <i>govědo</i> n;
→ slov. * <i>gǫuēn-ьskъ</i> adj	> sln. <i>govénski</i> adj;
→ slov. * <i>gǫuēn-ьnъ</i> adj	>> sln. <i>γo’vânâ</i> f;
→ slov. * <i>gǫuēt’b(-iъ)</i> adj	> sln. <i>goveči</i> adj. ¹⁷⁵

¹⁷⁵ Zadnji primer je manj zanesljiv, ker bi pridevnik lahko nastal tudi po analogiji s pridevniki tipa *telečji* ← *tele*.

Za razumevanje in ohranjanje naše kulturne identitete ni nepomembno, katere realije poimenujemo s katerimi leksemi, domačimi ali tujimi, in koliko časa so del naše jezikovne identitete. Ali smo jih kot neologizme ustvarili sami, ali so bili v slovenščino podedovani iz praslovanščine in prek nje še iz starejših genetičnih predhodnikov, ali smo si leksem izposodili od drugih narodov in kdaj je do izposoje prišlo itd.

Zgodovina o obstoju in razkroju ter izumrtju jezikov uči, da predstavlja politična samostojnost enega temeljnih pogojev za obstoj jezika, zato smo lahko ponosni, da še vedno večino osnovnih in sofisticiranih funkcij in pojavnosti svojega življenja, kot so jesti, piti, srebati, spat, živeti, umreti, ljubiti, sovražiti, rdeč itd., označujemo z leksemi, ki so domačega, slovanskega izvora, in da jih večina od teh ohranja še starejše, indoevropske korene, če se s praindоеvropske jezikovne stopnje že niso ohranili kot samostojni leksemi (npr. *máti*, *snáha*). Nekatero realije smo v preteklosti ponekod¹⁷⁶ označevali z drugačnimi, prav tako domačimi leksemi, a smo jih kasneje zamenjali z drugimi domačimi, npr.

<i>sopsti</i> 'spati'	→	<i>spati</i> ;
<i>rder</i> 'rdeč'	→	<i>rdeč</i> ;
<i>gove</i> 'govedo'	→	<i>govedo</i> ;
<i>škinja</i> 'šivilja'	→	<i>šivilja</i> ;
<i>ovec</i> 'oven'	→	<i>oven</i> ...

ali s tujimi, npr.

*švec 'krojač'	→	<i>žnīdar</i> ;
<i>škinja</i> 'šivilja'	→	<i>žnīdarica</i> , <i>mōjškra</i> ;
*milo 'milo'	→	<i>žājfa</i> ;
<i>bič</i> 'bič'	→	<i>žājgla/škorjāda/škúrja</i> ...

Stratigrafija diahrono besedne družine je zato ključ, ki omogoča prepoznavati rast in starost izraznega fonda.

4.3.1.3 Leksikografski vzorec en geselski članek = en etimološki problem = en etimologem

Sodobni čas zahteva, da so v etimoloških slovarjih leksemi obravnavani po vzorcu, da en leksem (s svojo sodobno besedno družino) kot ena morfo-semantična enota predstavlja en etimološki problem in da zato nastopa kot posebna geselska iztočnica s svojim geselskim člankom. Upoštevajoč tako merilo, bi bilo mogoče govoriti o vzorcu, da se v enem geselskem članku obravnava en etimologem.

Etimologem je s historičnega vidika določena jezikovna enota ali sklop med seboj sorodnih ali tudi nesorodnih jezikovnih enot,¹⁷⁷ ki ji/jim pripada ista etimološka razlaga. Izpostavljanje etimologema kot temeljne diahrono etimološke enote sloni na oceni, da pojasnitev slovničnega razmerja med posameznimi členi sodobne besedne družine ni etimologija (npr. *pisati* → *pisar* itd.), skladno s tem tudi pojasnitve slovničnega razmerja med posameznimi členi besedne družine starejših razvojnih stopenj prav tako še niso

¹⁷⁶ Območje rabe zamenjanih leksemov je bilo večinoma ožje.

¹⁷⁷ Tu so mišljene stalne besedne zveze in frazemi, npr. *morska kost* 'osteofit'.

etimologija (npr. pide. **H₂éyi-* m/f ‘ovca, oven’ → pide. dial. **H₂éyi-no-* adj ‘pripadajoč ovci/ovnu’, toda bsl. **āina-s* m ‘oven’ > psl. **ouьnъ* m ‘oven’ > sln. *óven*).

En etimologem tvorijo npr.:

- a) sln. *snáha* f ‘socrus’, dial. *snéha* f ... r. *snohá* ... psl. **snъhá* f ... sti. *snušá-* f in tudi še pide. **snuséH₂*, ker vsi ti leksemi s **snusó-s* = gr. *voós* f ‘snaha’¹⁷⁸ vred predstavljajo en leksem praindoevropske starosti z eno etimološko razlago;
- b) sln. *šíti* ‘šivati’, *šivilja* ‘šivilja’, *škinja* ‘isto’, *švéilja*, *švèlo* ‘šivanje’, ker vse člene kljub različnemu besedotvorju ob istem pomenu ‘šivati’ združuje tudi isti koren, ki postane očem bolj viden šele na pide. jezikovni stopnji, kjer se je glasil **šiuH_(1/3?)*-, saj je v praslovanščini glede na vzglasje desne pripone že tvoril alomorfno razmerje **s’i-(C)* : **s’bu-(V)*.¹⁷⁹

Razporeditev besedja po vzorcu en geselski članek = en etimologem bi ustrezala razvojnozgodovinski in etimološki povezanosti besedja.

V praksi pa je tak vzorec smiselno uporabiti le v primerih, ko v etimologem spada le en leksem (npr. *pisati se* ‘zoreti (o grozdju)’), en frazem (npr. *morska kost* f ‘osteofit’) ali besedna družina, ki na sodobni ravni izkazuje še vedno aktivne dobro razpoznavne besedotvorne vzorce (npr. *pisáti* ‘scribere’, *pisánje*, *pisár*, *pisálo* itd.).

Pri etimologemih s členi, ki so nastali na podlagi neproduktivnih besedotvornih vzorcev in izvirajo iz različnih predhodnih razvojnih stopenj jezika, vzorca en geselski članek = en etimologem ne bi bilo smiselno aplicirati. Slabost tega vzorca bi bil tudi obseg geselskega članka, ki bi zaradi dolžine lahko postal nepregleden in zato manj informativen. Zato je bolje, da se takšni etimologemi predstavijo v več geselskih člankih, etimološka razlaga etimologema pa se poda v geselskem članku tistega leksema, ki je v sodobnem času najbolj pogosten in najširše znan.

Etimologem je kot temeljna diahrona etimološka enota glede števila enot lahko enaka ali manjša od diahrona besedne družine, saj diahrona besedna družina praviloma združuje več etimologemov. Temeljno merilo za vključitev leksema v etimologem je vedno le skupni pomen istega korena (npr. sln. *pisáti*, *pisálo*, *pisár* itd.), temeljno merilo za vključitev leksema v diahrono besedno družino pa vedno le skupni koren, ki je na isti ali na različnih razvojnih stopnjah lahko nosilec različnih pomenov (npr. sln. *pisáti se* ‘imeti priimek’, *pisáti se* ‘barvo dobivati (o češnjah)’, *pisáti se* ‘zoreti (o grozdju)’, *pisánica* ‘pirh’ itd.). Ti so znak pomenskih razvojev in specializacij, ki lahko izvirajo iz različnih razvojnih stopenj diahrona besedne družine.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Formalna razlika med pide. sinonimoma **snuséH₂* ‘snaha’ in **snusó-s* je le slovnične narave in ponazarja prehod samostalnika ženskega slovničnega spola v bolj aktualen ajevski sklanjatveni vzorec.

¹⁷⁹ Razpad na alomorfna korena je posledica izpada laringala v medvokalni legi in zapolnitve nastalega zeva z *y*: pide. **šiuH_(1/3?)-V-* > **šju-V-* > **šjuuV-* > psl. **s’buV-*. Pojav je na slovanskem jezikovnem gradivu prvi opazil Pedersen 1909: 177, kasneje ga je sistematično predstavil Smoczyński 2003.

¹⁸⁰ Pomemben metodološki prispevek k razčlenjevanju in hierarhizaciji pomenov v slovanskih besednih družinah predstavlja na tem področju pionirska monografija Šivic-Dular 1999.

4.3.1.4 Različna informativnost geselskih člankov

Slovenščina je s svojo izjemno narečno diferenciacijo ustvarila neizmerno količino različnega narečnega besedja, ki zaradi večplastnih fonetičnih razvojov tudi samo v posameznih narečnih skupinah pogosto celo profesionalnemu jezikoslovcu povzroča težave že pri ugotavljanju, s katero besedo v drugih narečjih ali v knjižnem jeziku je enaka,¹⁸¹ kaj šele sorodna in v besedotvornem razmerju.

Če šele podrobna analiza navidezno popolnoma osamljenega rezijanskega leksema *úbac/wúbac* m 'oven' pokaže, da je v fonetičnem oziru enak v 18. stoletju izpričanemu *ovez* 'koštrun' (Furlan, SR 47, 1999, 457–466; ista, SEB 1 2000: 163–164), le da Gutsmanova glosa odraža mlad in v etimološkem smislu neproblematičen, hitro razložljiv pomenski razvoj 'oven' → 'koštrun',¹⁸² je priporočljivo, da leksem *úbac/wúbac* nastopa kot posebna geselska iztočnica, leksem *ovec* kot posebna besedotvorna rariteta v slovanskem svetu, ki jo potrjujejo le še narečna ruščina, narečna gornja lužiščina in pomorjansščina (Furlan, SEB 1 2000: 164–169), pa spet zase.

Rezijansko *úbac/wúbac* 'oven' in Gutsmanovo *ovec* 'koštrun' tvorita skupni etimologem s standardnim *ovca* f 'ovis'.

V isti etimologem kot *óvca* f 'ovis', *úbac/wúbac* m 'aries' in *ovec* m 'vervex' spada tudi *óven* m, g *ónva* 'aries'. Na medsebojno genetično povezanost med sodobnima *óvca* in *óven* že z laičnega zornega kota napeljujeta pomen 'ovčji samec' (SSKJ) in skupno vzglasje *óv-*, čeprav bi argument, tj. besedotvorni vzorec za tvorbo leksema *óven* iz *óvca* v slovenščini zaman iskali, ker ga ni in ni obstajal niti v njenih starejših razvojnih stopnjah. Namiga o sorodstvenem razmerju med leksemoma, ki ga nakazuje sinhroni pogled, nista zadostna, čeprav v tem primeru usmerjata na pravo pot. Vemo, da so taki sinhroni namigi lahko tudi zelo varljivi, ljudskoetimološki, kot ponazarja npr. laično povezovanje pridevnika *stekel* v besedni zvezi *stekel pes* z besedo *stéklo* 'vitrum' z obrazložitvijo, da ima pes pri obolesti s steklino steklene oči.¹⁸³

Samostalnik *óven* odraža že v predpraslovanskem obdobju substantivizirani pridevnik s pomensko podstavo 'pripadajoč ovci', ki je bil s pide. izsamostalniško pripono **-no*.¹⁸⁴ Izpeljan še iz ijevskega samostalnika **H₂éui-*, ko, sodeč po osamljenem pomenu blg. dial. *ovén* 'ovca', ni bil le nosilec pomena 'ovca', ampak tudi še 'oven'.¹⁸⁵ Pridevnik **H₂éui-*

¹⁸¹ Od splošnoslovenske besede *sólza* f 'lacrima' < psl. **slbzā* = r. *slezá* ... je npr. v bovškem govoru (obsoškega narečja primorske narečne skupine) v očitno pretežni množinski rabi zaradi močne redukcije ostal le izglasni zlog *zię* (Ivančič Kutin 2007) < **s'zę* < **su'zę* < **sou'zę* < psln. **s'zę* < slov. **slbzě*, ki z naglasno-fonemskimi razmerami kaže na ap B tega splošnoslovanskega leksema.

¹⁸² Ta pomenski razvoj se v slovenskem gradivu kaže kot obojesmeren 'oven' ↔ 'koštrun', prim. sln. dial. *skópec* m, g *pca* 'oven' (notranjsko (Stari trg pri Ložu, Vrhnika pri Ložu), belokranjsko (Adlešiči) – SLA) ← 'koštrun' (kraško (Mavhinje na Krasu) – SLA); sln. dial. *óven* m, g *vna* 'koštrun' (koroško (Koprivna) – SLA) ← 'oven' (sln. knjiž. in dial.).

¹⁸³ Tako ljudskoetimološko interpretacijo je podalo več naključno izbranih anketirancev.

¹⁸⁴ Gre za pripono pripadnosti kot npr. v lat. *dominus* m 'gospodar' < pide. **domo-no-s* 'pripadajoč domu' : pide. **domo-* m 'dom'. Ta stara izsamostalniška pripadnostna pridevniška pripona **-no-* se na svojevrsten način ohranja v slovanski feminativni priponi **-bna*, prim. **stryjib* m → **stryjibna*, **uǐb* m → **uǐbna*, **gospodit'b* m → **gospodit'bna* itd.

¹⁸⁵ Leksem **H₂éui-* je bil – spolsko gledano – v pide. kategorije živosti in je označeval ovco ali ovna ne glede na njun naravni spol. Po razcepitvi prvotno binarnega spolskega sistema (*živo* : *neživo*) v triadnega (*maskulinum* : *femininum* : *neutrum*) je bil še vedno označevalec ovce in/ali ovna, le da je

*no-*¹⁸⁶ je prvotno pomenil *‘pripadajoč ovci/ovnu’, do leksikalizacije le v ‘oven’, ki je tudi baltska (prim. lit. *āvinas* ‘oven’, let. *āuns* ‘isto’, stpr. *awins*), pa je verjetno prišlo, ker se je z bsl. **āūinas* večkrat označevalo ovna kot ovco, ker je leksem za ovco **auiká* > psl. **ou̯bcǎ* že obstajal¹⁸⁷ in ker je sistem težil k vzpostavitvi reda, po katerem ojevske osnove niso ženskega slovničnega spola in ne označujejo živih bitij ženskega naravnega spola. Besedotvorna vez med leksemoma *ovca* in *oven* je bila pretrgana že v obdobju pred praslovanskim, v praslovansko leksiko sta zato tako kot v kasnejše, posamezne slovanske jezike vstopila kot leksema, ki ju je povezoval skupni sém ‘ovca’, ne pa tudi jasno razpoznavno besedotvorno razmerje tipa sln. *učitelj* ← *učiti*.

Izhodni slovenski leksikalni sistem je verjetno vseboval le tri lekseme, in sicer na vsem jezikovnem območju **ou̯cǎ* f ‘ovis’, na ožjem maskulativ **ou̯ǎn* ‘aries’ in na precej ožjem, verjetno le severnem obrobem, sinonimni maskulativ **ou̯ǎc*, pri čemer Gutsmanovo *ovec* kaže na mlad internoslovenski pomenski razvoj ‘oven’ → ‘koštrun’.

Shema nastanka in razvojne poti sln. *oven*, *ovca*, *ovec*, *úbac/wúbac*:

Pide. **H₂éui-* m/f ‘ovca, oven’

→ pide. dial. **H₂éui-no-* adj ‘pripadajoč ovci/ovnu’

> bsl. **āūinas* m ‘oven/ovca’

> psl. **ou̯bnъ* m ‘oven/ovca’ (prim. blg. dial. *ovén* ‘ovca’)

> sln. *óven* m;

→ pide. dial. **H₂éui-ko-* ‘ovca/oven’

> psl. dial. **ou̯bcь* m ‘oven’

> sln. **ovec* m ‘oven’;

→ sln. *ovec* m ‘koštrun’;¹⁸⁸

>> sln. *úbac/wúbac* m ‘oven’;

→ pide. dial. **H₂éui-kéH₂* f ‘ovca’

> psl. **ou̯bcǎ* f ‘ovca’

> sln. *óvca* f ‘ovca’.

bil, kadar je označeval ovco, ženskega slovničnega spola, kadar ovna, pa moškega. Takšno stanje eksplicitno potrjujeta še stara indijščina in stara grščina, kjer je refleks tega pide. ijevskega samostalnika obojega, tj. moškega in ženskega slovničnega spola. V slovanskih jezikih se taka razvojna stopnja slovnične dvospolskosti še ohranja prav v primerih, kot so blg. dial. *ovén* ‘ovca’, sln. *ovec* ‘oven’, r. dial. *ovéc*, g. *ovcá* ‘ovca in oven (splošno)’, gl. *uouc* ‘oven’, *řézany uouc* ‘koštrun’, pomor. v otroški govoric *uovc* ‘oven’ (Furlan, SEB 1 2000: 164). Enako stanje lahko prepoznamo tudi pri usodi pide. samostalnika kategorije živosti **g^uou-* ‘krava/bik = govedo’, saj pomena sln. dial. *uóvę* ‘zival (kot glava živine)’ in *góvo* ‘govedo’ nakazujeta, da je izhodno psl. **gouę* še vedno lahko označevalo oboje, tj. kravo ali bika. Taki primeri vzbujajo dvom, da bi bil v zgodnji praslovansčini sistem glede ženskega in moškega slovničnega spola že tako izdelan, kot se domneva.

¹⁸⁶ Rekonstrukcija izpeljanke je narejena s podstavnim samostalnikom v osnovni prevojni stopnji, ki je v pide. deklinativnem vzorcu akrostatičnega tipa nastopala v stranskih sklonih. Slovansko in baltsko gradivo v tem oziru ni povedno. Da se je izpeljava verjetno realizirala prav iz stranskosklonske osnove samostalnika, lahko nakazuje sti. izpeljanka *avikǎ-* f, v kateri ni prišlo do realizacije Brugmannovega zakona.

¹⁸⁷ Prim. Furlan, SEB 1 2000: 164–169.

¹⁸⁸ Umaknjenost v stolpcu slovenskega gradiva ponazarja, da gre pri leksemih za internoslovenski razvoj.

Če je zaradi težnje po čim hitrejši najdljivosti obravnavanih leksemov v slovarju boljše, da so zaradi fonetičnih ali besedotvornih posebnosti izpostavljeni v samostojnih geselskih člankih, je razumljivo, da vsi geselski članki v etimološkem slovarju glede funkcije in sporočilnosti niso enaki.

4.3.1.5 Diahrona besedna družina

Termin diahrona besedna družina je tako kot drugi termini diahronega jezikoslovja¹⁸⁹ relativen, saj je odgovor na vprašanje, kaj spada vanjo, odvisen od jezikovne perspektive, s katere se k obravnavi pristopi. Vsi členi, ki z mlajše jezikovne perspektive zahtevajo oznako diahrona besedna družina, praviloma tudi v le za eno razvojno stopnjo starejši enake oznake ne morejo več dobiti, ker je bil na tej starejši razvojni stopnji kateri od besedotvornih vzorcev še aktiven in je neologistični leksem s podstavnim leksemom tvoril sinhrono besedotvorno razmerje in zato sinhrono besedno družino.

Fonetični predhodnik, npr. sln. *óven*, je s svojim podstavnim členom, ki se še ohranja npr. v lat. *ovis*, v predpraslovanskem obdobju oz. bolje v praindoevropskem narečnem obdobju tvoril sinhrono besedno družino **H₂éui-* → adj **H₂éui-no-*. Kasneje, ko je bil pridevnik substantiviziran in je pretežno označeval ovna ter izsamostalniška adjektivizacija s pripono **-no-* ni bila več tvorna, pa ne več.

Z najširše jezikovne perspektive, kjer se na slovenščino ne gleda le kot na jezik slovenske provenience, ampak na indoevropski jezik, je diahrono besedno družino mogoče prepoznati v popolnoma drugačnem, praviloma širšem obsegu, kot če bi nanjo gledali s praslovanskega ali celo s slovenskega zornega kota. Različni rezultati so namreč posledica vključitve več jezikovnih sistemov, ki so imeli vsak v svojem času ob fonetičnih razvojnih silnicah tudi svoje aktivno delujoče besedotvorne vzorce, ki so se v mlajšem sistemu lahko ohranili ali pa ne.

Jezikovni občutek o medsebojni genetični povezanosti leksemov se lahko ohranja le, če lekseme ob aktivno delujočem besedotvornem vzorcu povezuje tudi skupna pomenska vez, tj. stvarni pomen korena. Če pogoja nista izpolnjena, ker je besedotvorni vzorec prenehal biti aktiven ali ker je le v enem členu besedne družine prišlo do pomenskega razvoja, ki je presegel dopustno mejo variabilnosti pomenskega polja besedne družine, ali pa se je dogodilo oboje, je pogoj za razpad besedne družine izpolnjen.

Ker je slovenščina prek mejnika praslovanščina jezik indoevropskega izvora, je razumljivo, da se v njenem izraznem fondu kot petrefakti ohranjajo tudi številni znani in še neprepoznani besedotvorni vzorci vseh predhodnih razvojnih obdobj, ki v absolutnem merilu vključujejo obdobje najmanj 5000 let.

Dokler je v slovenščini na podlagi zadostne količine samostalnikov moškega spola na *-ar*, ki imajo ob sebi izpričan glagol na *-ati*, mogoče razbrati, da je npr. leksem *pisár* vršilec dejanja k *pisáti*, se védenje o genetični povezanosti med njima ohranja, če pa bi se besedotvorna vez bodisi zaradi izgube enega od členov, tj. ali *pisár* ali *pisáti*, bodisi zaradi pomenskega razvoja v enem od njiju pretrgala, se jezikovni občutek o genetični povezanosti med njima začne izgubljati in se praviloma tudi izgubi.

¹⁸⁹ Npr. *koren* in *leksem*.

Pripadnost samostalnika *suhev* f, g *suhi* ‘rozina’¹⁹⁰ k slovenski besedni družini *sûh* ‘siccus’ se zaradi skupne pomenske vezi = séma ‘suh’ – seveda ob védenju, da so rozine posušene grozdne jagode – ohranja še danes, čeprav besedotvorni vzorec, po katerem je beseda nastala, v slovenščini ni več aktiven in ga v slovenskem sistemu ne moremo in tudi ne smemo razložiti.

Nasprotno jezikovnega občutka o pripadnosti ihtionima *postřv* f ‘*Salmo fario*’ k pridevniku *pester* ‘različen; pisan’ ni, čeprav sta samostalnika *postřv* in *suhev* nastala po istem besedotvornem vzorcu¹⁹¹ in zato tudi v istem jezikovnem sistemu, ki je starejši od slovenskega. Pretrgano vez med samostalnikom *postřv* in pridevniško predlogo, ki v slovenščini sicer obstaja le kot izposojenka *pester*,¹⁹² je povzročil pomenski razvoj, ko je v samostalniku, ki bi po konkretizaciji abstraktnega samostalnika v pomenu *‘pisanost’ lahko označeval katero koli pisano/večbarvno realijo, prišlo do pomenske specializacije in je začel označevati le posebno vrsto sladkovodne ribe s pegami, ki jo v sodobni standardni slovenščini poimenujemo tudi z neologizmom *šarenka* (SSKJ). Pretrgana vez je omogočila, da je ihtionim kot izolirana beseda, ki je jezikovni občutek ni povezoval z nobeno besedno družino, zgodaj postal dovzeten za nesistemske jezikovne vplive, ki so sprožili, da se je verjetno že sln. **pǣstřu* (in ne slov. **pǣstrъub*) preoblikovalo v sln. *postřv* f, morada zaradi ljudske interpretacije, da beseda vsebuje predpono *po-*.¹⁹³

Diahrono besedno družino tvori tudi besedje, pri katerem živega jezikovnega občutka o genetični povezanosti v jeziku lahko tudi nikoli ni bilo, ker je bila besedotvorna vez že zgodaj pretrgana, nepovezanost pa lahko nakazuje tudi nestrnjena ali ozka arealna distribucija. To so predvsem besede, ki v jeziku predstavljajo arhaične ostanke domačega izvora, ki so nastali na podlagi starih, danes neproduktivnih besedotvornih vzorcev, npr. sln. dial. *govo* ‘govedo’ ob *govedo* ali *grusti*, *gruzem* ‘gristi’¹⁹⁴ ob *gristi*, *grízem*.

Diahrono besedno družino tvorijo izposojenke, ki so v jezik prodrle v različnih razvojnih stopnjah in se kot fonetični petrefakti stičnih ali nestičnih jezikov dajalcev ohranjajo v jeziku prejemniku = slovenščini. Te diahrone besedne družine zaznamuje posebnost, da so njeni členi praviloma redko različni zaradi besedne tvorjenosti v jeziku dajalcu, precej pogosteje pa zaradi različne stopnje fonetičnega razvoja v njem, čeprav je predvsem za slovenščino značilno, da so se tudi razmeroma mlade izposojenke v nadaljnjem slovenskem fonetičnem razvoju pogosto spremenile do težje razpoznavnosti, kot ponazarjata npr. sln. dial. *lejtkati se koga* ‘rešiti se koga’ < sln. **le:jdikati se koga* ‘isto’ ← srvn. *ent-lēdigen* ‘rešiti se spon/jarma’, nvn. *sich entledigen* ‘znebiti se’ in sln. dial. *pojertek* adj ‘požrešen’ << sln. **pe’gi:rdik* ‘isto’ ← srvn. bav. **pegirdic*, srvn. *begirdec* ‘poželjiv, željan’.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Samostalnik je Cigale 1860: 1872 s.v. *Weinbeere* povzel iz Ravnikarjevega slovarja iz leta 1816.

¹⁹¹ Gre za praslovanski izpridevniški vzorec kot reinterpretirano in na ojevske pridevnike preneseno praindoevropsko potezo tipa sti. *mádhū-* f ‘sladkost’ ← *mádhū-* n ‘med’, tj. psl. **suhy* f, Asg **suħъub* ‘suhost’ ← adj **suħъ* ‘siccus’. Skladenjska podstava pri nastanku poimenovanja za postrv je bila verjetno besedna zveza **pǣstra(ia) ryba* → **pǣstry* f.

¹⁹² Domača iz psl. predloge **pǣstrъ* podedovana beseda bi se glasila **pǣstǣr*, f *pǣstrǣ* (Ramovš 1997: 630).

¹⁹³ Razlaga po Ramovš 1997: 205–206, 630–631.

¹⁹⁴ Na ta tolminski arhaični ostanek slovanskega osnovnostopenjskega korena **gruz-* ‘gristi’ ob ničtostopenjskem **gryz-* ‘isto’ je opozorila Kurkina v članku *O leksičeskíh arhaizmah tolminskogo dialektá*, objavljenem v Razpravah SAZU/II 15, 1996, 41.

¹⁹⁵ O slednji izposojenki, ki je bila podvržena slovenski narečni palatalizaciji velarov, Furlan, JZ 16/1, 2010, 25–31.

Diahrono besedno družino sestavljajo nemške sinonimne izposojenke *žnīdar* m 'krojač' in *šnājder/šnājdar* ter *žnējder*.¹⁹⁶ Pri razmerju *žnīdar* : *šnājder/šnājdar* je jezikovni občutek, da sta leksema »povezana« in da predstavljata isto nemško besedo, še močno živ. Fonetično različni sinonimi so bili v slovenščino izposojeni v treh različnih obdobjih. Najstarejšo izposojeno predstavlja *žnīdar*, kar je bilo, preden se je izhodiščno slovensko **žnīder* naslonilo na nomina agentis na -ar, izposojeno iz nemške predloge v srednjevisokonemški izreki *snīdære* 'krojač' [žnider] gotovo še pred 12. stoletjem, ko se prične diftongizacija srvn. *i* > *ei*. Varianta *šnājder* pa je bila kot *šnājdr* izposojena kasneje, po letu 1250, ko je razvoj srvn. *i* prek *ei* že dosegel fonetično stopnjo *ai* (Striedter-Temps 1963: 14). Med 12. stoletjem in približno letom 1250, ko se je bavarski refleks srvn. *snīdære* že glasil **sneidære* [žnejder], pa je bilo prevzeto *žnējder* 'krojač'.¹⁹⁷

Diahrono besedno družino sestavljajo v slovenščini romanske izposojenke *klōka* f 'cerkveni lesteneč', *k'lo:ča* 'lesteneč' (SLA) in *'čo:ka* f '(cerkveni) lesteneč' (SLA). V slovenščino so prišle s trojnim romanskim posredovanjem. Morda v plast latinizmov iz cerkvenega okolja ali bolj verjetno v plast starofurlanskih izposojenk spada *klōka*, prim. srednjelatinsko *cloca, clocca* 'cerkveni lesteneč v obliki zvona'.¹⁹⁸ Sinonim *k'lo:ča* izvira iz furl. *clōcie* 'lesteneč z več žarnicami ali svečami' (NP)¹⁹⁹, *'čo:ka* pa iz beneške italijanščine, prim. it. ben. *chioca a cristal* 'lesteneč' (Boerio 1867), *lume a cioca* 'lampadario a braccio' (Koper – Manzini-Rocchi 1995), *ciōca* 'lampadario a più lumi per l'illuminazione pubblica', *la ciōca in piāsa grānda* (Izola – Vascotto 1987), it. biz. *cioca* 'lampadario a gocce' (VFDB).

Diahrono besedno družino sestavljata ob drugih členih tudi glagol *vīti, vījem* 'ovijati' in narečno *vītra* f 'protje za pletenje košar'. Njuna besedotvorna vez izvira še iz tistega praindoevropskega časa, ko je iz konzonantne osnove **b^hrēH₂-ter-* m 'brat' nastala tematizirana **b^hrēH₂-tr-o-* 'isto',²⁰⁰ kar je dalo psl. **brātrъ*, in ko je iz prvotnega vršilca dejanja **H₂uēH₁-ter-* 'kdor piha, tj. veter' (← **H₂uēH₁-mi* 'pihati', prim. sln. *vēti* 'isto', sti. *vāti*, gr. ὄημι 'pihati') že nastal tematski ustreznik **H₂uēH₁-tr-o-*, ki se je razvil v psl. **uētrъ* 'veter' in nadalje v sln. *vēter* m 'isto'. V istem času je iz ničtostenjskega korena, ki se ohranja v slovenskem nedoločniku *vīti* 'ovijati' < psl. **uīti* < pide. dial. **uīH_(v)-tēj*, prim.

¹⁹⁶ Na to fonetično stopnjo izposoje iz srvn. bav. diftongiziranih predlog *ei* [ej] < srvn. *i* kažejo dolenski diftongični refleksi, kot so npr. *žnējdar* (Ambrus – SLA), *žnējdar* (Muljava – SLA), *žnējdar* (Žužemberk – SLA), *žnējdar* (Vavta vas – SLA), pa tudi dolenski refleksi, kot so npr. *žnā:dar* (Šentrupert – SLA), *žnēdar* (Sela pri Šentjerneju), *žnēdar* (Grosuplje – SLA) z monoftongizirano prevzeto sekvenco *ēj* kot v domačih besedah z izvornim jatom, npr. *žlāp* m 'žleb' (Šentrupert – Smole Diss. 1994) < sln. JV **žlējib* < psln. **žlēb* < psl. **žēlbъ* 'žleb'. Izposojenke tipa *žnējdar* so zato v slovenski jezikovni sistem vstopile, ko je bil refleks izhodiščnega slovenskega jata na obširnem JV območju že diftongiziran v *ēj* in so se zato v svojem nadaljnjem razvoju glede tega obnašale enako kot domače besede z izvornim cirkumflektiranim jatom, prim. *žnā:dar* 'krojač' : *žlāp* 'žleb' (Šentrupert). Poknjizenje šentrupertske oblike *žnā:dar* v *žnedar* (Smole l.c.) zaradi povedanega ni ustrezno. Na možnost obstoja takih tristenjskih nemških izposojenk s sicer pičlim gradivom opozarja že Striedter-Temps 1963: 14. Pri samostalniku *rida* 'serpentina, vjuga' (Pleteršnik) je vmesno stopnjo z diftongom *ej* v livškem lastnoimenskem gradivu prepoznal Šekli 2008: 113 z op. 135.

¹⁹⁷ H kronologiji srednjevisokonemške diftongizacije Striedter-Temps l.c.

¹⁹⁸ Samostalnik *cloca* z varianto *clocca* je v srednji latinščini zabeležen od leta 789 dalje (Du Cange). Izvorno je to hibernolatinska beseda, ki je bila prvič sporočena konec 7. stoletja v Adomnánovem delu *Vita Sancti Columbae* (L. Repanšek, ustno).

¹⁹⁹ Toda tudi it. trž. *clocia* 'lesteneč', *star soto la clocia* 'stati pod lestencem' (Kosovitz 1968), v Piranu *clocia* 'lesteneč' poleg 'kaplja' (Rosamani 1990), kar mora biti ostanek furlanske plasti na tem območju.

²⁰⁰ Enako tematizacijo konzonantne osnove odraža grško razmerje *iātrḗp* m 'zdravnik' : *iātrḗpōs* 'isto'.

lit. *vyíti* ‘viti’ (ESSJ: III, 326), nastal vršilec dejanja **uiH_(e)-tr-o-*, f *uiH_(e)-tr-e-H₂* ‘kdor (se) ovija’. Ta se v baltski skupini ohranja v let. *vītra* f ‘ovijalka’, v slovanski pa ob slovenščini vsaj še v č. *vitra* ‘protje za pletenje košar’ in hrv. kajk. *vītrice* f pl ‘olupljene leskove šibe za pletenje košar’. Jezikovni občutek o besedotvorni povezanosti med *víti* in *vītra*²⁰¹ že v praslovanščini med **uīti* in **uītra* ni bil več živ. Leksem, ki je prvotno označeval šibe, ki se lahko ovijajo/zvijajo in so uporabne za izdelovanje pletarskih izdelkov, npr. košar, je zato označevanje lahko razširil, kot ponazarjajo slovenski pomeni, npr. ‘žila v skali’ (pkm. – Novak 1996), ‘pramen las’ (pkm. – SSKJ), ‘tanek trak lesa’ (SSKJ).

Schema razvoja besede *vitra* (sočasno z besedama *veter* in *brater*):

pide. * <i>b^hréH₂-ter-</i> m		
→ pide. dial. * <i>b^hréH₂-tr-o-</i>	> psl. * <i>brātrь</i>	> sln. <i>brāter/brāter</i> ; ²⁰²
pide. dial. * <i>H₂uēH₁-tr-o-/eH₂</i>	> psl. * <i>uētrь</i>	> sln. <i>vēter</i> (ob lit. <i>vētra</i>);
pide. dial. * <i>uiH_(e)-tr-o-/eH₂</i>	> psl. * <i>uītra</i>	> sln. <i>vītra</i> .

Če bi informacijo o diahroni besedni družini in etimologemu kot bistvenih kazalcih medsebojne genetične povezanosti besedja sodobnega leksikona poskušali vključiti med podatke v etimološkem slovarju, je smiselno, da se besedje, ki jim je zaradi fonetičnih ali besedotvornih razlogov posvečen poseben geselski članek, ponovno združi in kot etimologem prikaže v geselskem članku z iztočnico, ki je zaradi pogostnosti ali besedotvorne produktivnosti na sodobni ravni ocenjena kot dominantna, nato pa se posamezni medsebojno sorodni etimologemi združijo v diahrono besedno družino, ki je prav tako prikazana v geselskem članku z iztočnico, ki je v sodobnem času zaradi pogostnosti ali besedotvorne produktivnosti ocenjena kot dominantna.

Diahrona besedna družina je po možnosti predstavljena čim bolj stratificirano tako v besedotvornem kot v pomenskem oziru, tako da je iz prikaza razvidno, v katerem času in kako (tj. na podlagi katerega besedotvornega vzorca/pomenskega razvoja) je člen postal del diahrono besedne družine in kateri je predstavljal tvorno podstavo za novega.

Glede na informativnost se geselski članki zato delijo na pet vrst, in sicer na

- a) fonetične (tip *krgišče*: fonetična razlaga iz *križišče*);
- b) besedotvorne (tip *ovec*: besedotvorno razmerje do *ovca*);
- c) fonetično-besedotvorne (tip *valjer*: fonetično in besedotvorno razmerje do *ajer*);
- d) etimološke (tip *ovca*);
- e) etimološko-besednodružinske (tip *pisati*).

²⁰¹ Slovenski cirkumfleks, tj. novi cirkumfleks, je tako kot pri *vēter*, *vīdra* sekundaren in ga je verjetno tako kot v č. dial. *vitra*, *vidra* sprožila konzonantna skupina *dental + r* (Furlan, 33. SSJLK, 1997: 299–301; ista ESSJ: IV, s.v. *vēter*). Sln. dial. refleksi psl. **brātrь* kažejo deloma na refleks novega cirkumfleksa, deloma starega akuta, prim. kor. zilj. *brāt̃ar* (Brdo pri Šmohorju/Egg bei Hermagor), *brāt̃ar* (Borlje/Förlach), toda kor. rož. *brāt̃ar* in *brāt̃ar* (Podravlje/Föderlach), v Čahorčah/Tschachoritsch pa le *brāt̃ar* (SLA 1.1: 242). Refleksi starega akuta so verjetno nastali po analogiji z refleksi iz disimilirane predloge **brāt̃ь*, ki pogoja za nastanek novega cirkumfleksa ni imela.

²⁰² Glede tonemske variantnosti prim. zgornjo opombo.

Ker je izbrano merilo za etimološke in besednodružinske prikaze v geselskih člankih glede iztočnice enako, je razumljivo, da bodo nekateri geselski članki (npr. *óvca*, *pisáti*) tako etimološki kot besednodružinski, ker bodo prinašali tako informacijo o etimologiji kot o diahroni besedni družini.

Geselski članki so medsebojno povezani z usmerjevalnikoma ► ‘dalje glej’ in ⇒ ‘glej tudi’. Prvi zaključuje fonetične, besedotvorne, fonetično-besedotvorne in etimološke geselske članke, drugi etimološko-besednodružinske. Usmerjevalnik ► je zato v vlogi povezovanja geselskega članka z njemu nadrejenim, usmerjevalnik ⇒ pa v vlogi povezovanja geselskega članka z njemu podrejenim, tj. fonetičnim, besedotvornim, fonetično-besedotvornim in etimološkim.

Sledeč temu vzorcu bo fonetični geselski članek *ubac* vseboval usmerjevalnik ► *ovec*, besedotvorni *ovec* usmerjevalnik ► *ovca*, etimološki in istočasno besednodružinski *ovca* usmerjevalnike ⇒ *ubac*, ⇒ *ovec*, ⇒ *oven*. Besedotvorni geselski članek *pismo*¹ bo vseboval usmerjevalnik ► *pisati*, etimološko-besednodružinski *pisati* pa večje število usmerjevalnikov, in sicer ⇒ *pisatelj*, ⇒ *pismo*¹, ⇒ *pisati se*¹, ⇒ *pisati se*² itd.

4.3.1.5.1 Diahrona besedna družina PISATI v slovenščini

V slovenščini tvorijo diahrono besedno družino leksemi *pisati* ‘scribere’, *pisati se* ‘imeti priimek’, ‘dobivati barvo (o češnjah)’, ‘zoreti (o grozdju)’, *podpisati* ‘podorati’, *pisar* ‘scriba’, *pisarna* ‘cancellaria’, *pisec* ‘scriptor, auctor’, *pisatelj* ‘scriptor, auctor’ itd., *pisan* ‘versicolor’, *pisnica* ‘pirh’, *pisnica* ‘vrsta jabolk’, *pisnica* ‘vrsta fižola’, *pisanka* ‘zvezek’, *pisanka* ‘pirh’, *pisanka* ‘vrsta jabolk’, *pismo* ‘litterae, epistula’, *pismo* ‘zidano znamenje ob cesti’, *pester* ‘variegatus’, *postrv* ‘Salmo fario’, *pes* ‘canis’, *pasji* ‘caninus’ in verjetno tudi pridevnik v narečnih besednih zvezah *pisana máti* ‘mačeha’²⁰³ in *ta pisana máma* ‘isto’²⁰⁴ če sledimo stari Miklošičevi povezavi.²⁰⁵

Jedrni del diahronne besedne družine je v slovenščini glagol *pisati pišem*, čeprav ne predstavlja fonetične prevedbe praslovanskega stanja, ko se je še glasil **p̥sáti pís'ešb*, ampak je nedoločnik s polnostopenjskim korenem sekundaren, prenarejen pod vplivom prezentove osnove **pís'e-* ali drugih členov besedne družine s polnostopenjskim korenem, npr. **pis(b)mo*.

Leksemi *pisan*, *pismo* in *pes* so izglagolske izpeljanke, ki so nastale v različnih jezikovnih obdobjih in bi jih bilo po času nastanka možno razvrstiti v kronološki niz *pes* : *pismo* : *pisan*, ker je leksem *pes* nastal po besedotvornem vzorcu, ki ni bil več (pra-) slovanski, ampak še praindoevropski, nastanek leksema *pismo* je zaradi litovskega enako

²⁰³ Besedna zveza je kot dolenska predstavljena v Pleteršnikovem slovarju. Njen širši areal potrjuje gradivo SLA, prim. ob *pisana māt* (Krka – Dolenjska) in *pisana mat* (Dobrnica – Dolenjska) še *pisana mātę* (Spodnji Kamenščak – Prlekija).

²⁰⁴ Besedna zveza je znana na Gorenjskem, prim. *ta pisana máma* (Trzič – SLA) in na Koroškem: *ta pi:sana mà:ma* ‘mačeha’ ob *tə pi:san hà:ti* ‘očim’ (Karničar 1990).

²⁰⁵ Miklošič 1886: 270. Miklošičeva korenska povezava s *pisáti*, *pisan* itd. implicira, da je besedna zveza mlada in nastala na podlagi homonimije *mácheha* f ‘očetova žena, ki ni moja rodna mati’ : ‘Viola tricolor’, ki je zaradi raznobarnosti cvetov mačeha sprožila neologizem *pisana mati/mama* ‘očetova žena, ki ni moja rodna mati’. Tako razlago lahko potrjuje tudi *prížana mati* ‘očetova žena, ki ni moja rodna mati’, prim. sln. *prížati* ‘progasto/lisasto delati’, *prížast* adj ‘progast, lisast’ (Pleteršnik).

tvorjenega *piešimas* ‘pisanje’ in izredno redkih samostalnikov na *-(b)mo²⁰⁶ v slovanskih jezikih verjetno starejši od slovanskega sistema, mlajši, internoslovanski so leksemi *pi-san*, *pisec* in *pisar*.

Posebno mesto imajo v tej besedni družini pozno izpričani leksemi *pester*, *pisarna* in *pisatelj*, ki ne spadajo med domače neologizme ali domače podedovane tvorbe, ampak bi jih bilo zaradi pozne izpričanosti treba uvrstiti v fond slovanskih izposojenk.²⁰⁷

Leksemom *pisanica*, *pisanka*, *postrv* in *pasji* je skupno, da so drugostopenjske izpeljanke, ker sta *pisanica* in *pisanka* izpeljani iz *pisan*, *postrv* iz v slovenščini neobstoječega **páster*, *pasji* pa iz *pes*.

Drugostopenjske izpeljanke so tudi različno stare. Samostalnik *postrv* in pridevnik *pasji* sta v slovenščino podedovana leksema, saj je ihtionim nastal po praslovanskem v slovenščini ne več tvornem substantivizacijskem vzorcu tipa **l'ubъ* adj ‘ljub’ → **l'uby* f, g *l'ubъue* ‘ljubost’ → ‘ljubezen’, drugi pa po praslovanski adjektivizaciji tipa **uьlkъ* m ‘volk’ → **uьlčъjъ* adj ‘volčji’.²⁰⁸ V najmlajšo plast spadata drugostopenjski izpeljanki *pisanica* in *pisanka*. Ker sta nastali po besedotvornih vzorcih, ki so kot slovanska dediščina produktivni tudi še v slovenščini, je jezikovna stopnja njunega nastanka kljub formalno in pomensko enakim tvorbam v drugih slovanskih jezikih težje določljiva, ker so bile besede, kot so

sln. *pisanica* ‘pirh’ : hrv. dial. *pisanica* ‘pirh’, srb. dial. *pisánica* ‘pobarvano jajce’ (Piva – Gagović 2004)²⁰⁹

ali

sln. *pisanka* ‘pirh’ : br. *pisanka* ‘pobarvano jajce’ (Nosovič), p. *pisanka* ‘pobarvano jajce’

lahko paralelno tvorjene v vsakem od slovanskih jezikov posebej. Rekonstrukcija sln. *pisanica* ‘pirh’ ali *pisanka* ‘isto’ na praslovansko jezikovno stopnjo bi bila zato lahko samo v funkciji transponata, tj. sredstva za ponazoritev fonetične, besedotvorne in/ali oblikovne značilnosti leksema.²¹⁰

²⁰⁶ Na variantnost pripone jasno kaže razmerje p. *pismo* : r. *pisъmо*, iz česar sledi, da je bilo izvorno **pismō* na podlagi prezentove osnove aktualizirano v **pisъmō* (Furlan ESSJ: III, 41–42). O sufiksu prim. SP: 2, 14, kjer se za psl. *-mo navajajo le psl. **ormo* n ‘rame’, **pasmo* n ‘sveženj’, blg. dial. *valmó* ‘klobčič’, *vezmó* ‘vezenje’, ukr. dial. *čysmó* ‘število niti v pramenu prediva’, za psl. *-bmo pa npr. psl. **arъmo* ‘jarem’, **běľmo* ‘belmo’, **pražъmo* ‘ožgano zrnje, klasje’ itd. O izvajanju psl. pripone *-mo in *-bmo (ob *-me) iz ene pide. pripone *-men- za tvorbo nomenov actionis Pronk, Rasprave IHJ 36/2, 2010, 307ss.

²⁰⁷ Za pridevnik *pester* in samostalnik *pisarna* je ta trditev gotova, za samostalnik *pisatelj* pa manj, ker njegovo rabo potrjuje skrajno zahodno nadiško narečje: *pisàtel* ‘scrittore’ in ‘scrivano’ (Dreka/Drenchia – Rigoni-Salvino 1999), *pisàteu* m, g *pisàtelja* ‘scrittore’ (Špehonja 2003). Ker druga skrajno zahodna narečja rabe tega samostalnika ne potrjujejo, je možno, da je bil v nadiško narečje umetno uveden iz knjižne slovenščine.

²⁰⁸ Izglasje *-bъjъ je pri teh pridevnikih razvito iz *-e-jo-s: psl. **uьlčъjъ* < pide. **uьlkъe-jo-s*, prim. gr. λύκετος.

²⁰⁹ Tudi ‘brazgotina na roki kot ostanek cepljenja proti črnim kozam’.

²¹⁰ O terminu transponat Lindner: 1: 3.

Schema besedotvornih razmerij bi glede na čas nastanka in formalno podstavo tvorbe v besedni družini PISATI izgledala takole:

Pide. *pejk'- 'vrezati'

1. Pide. dial. *péjk'-je-

> psl. *pъsāti (se) pís'ešъ (se)	> sln. pisāti (se) pišem (se);
→ psl. *pisanъ ptc	> sln. pisán;
→ slov. *pisanica f	> sln. pisánica;
→ slov. *pisanъka f	> sln. pisánka;
→ slov. *pisár'ъ m	> sln. pisár;
→ slov. *pisárъna f > č. písárna	⇨ sln. pisárna;
→ slov. *pisъcъ m	> sln. pisec;
→ slov. *pisátel'ъ m > r. pisátelъ	⇨ sln. pisátelj;
→ psl. *pis(b)mò n	> sln. pismo.

2. Pide. *pik'-ró-s adj

> psl. *pъstrъ adj, f *pъstrá > r. pěstryj	⇨ sln. pěster/pěster;
→ psl. *pъstry' f, Asg *pъstrъub	>> sln. postřv.

3. Pide. *pik'-ó-s adj

> psl. *pъsъ m	> sln. pěs;
→ psl. *pъsъib(-ib) adj	> sln. pásji.

Med členi diahronne besedne družine *pisati* prevladuje pomen 'scribere', ki je v tvorjenkah skladno s funkcijo besedotvornih vzorcev le slovnično spremenjen, npr. vršilec dejanja *pisar*, kraj vršilca dejanja *pisarna* itd., ali pa je bila nova slovnična funkcija podvržena nadaljnjemu slovničnemu razvoju, npr. *pismo* *'pisanje' → 'kar je napisano'.

Samostalnik **pisъmò* je bil tako kot lit. *piešimas* m 'pisanje' prvotno glagolnik enako kot npr. sln. *žgánje*, ki označuje tudi rezultat glagolskega dejanja, tj. žgano alkoholno pijačo. Enak slovnični razvoj iz nomena actionis v nomen rei actae se je izvršil tudi v **pisъmò*, saj označuje različno predmetnost, ki je v zvezi s pisanjem ali velja za pisno sporočilo. Glagolniška funkcija tvorbe je še razvidna iz pomenske postave 'takšen, ki obvlada pisanje (za osebo)' v pridevniški izpeljanki *písmen*, npr. v zvezi *pismeni ljudje*, oz. 'tak, ki je v zvezi s pisanjem', npr. v zvezi *pismeni izpit*.

Posebno mesto v pomenskem polju samostalnika *pismo* ima narečni pomen 'zidano znamenje ob cesti' (Srpenica pri Bovcu),²¹¹ v katerem se, sodeč tudi po sinonimih *známenje* in *kíp*, ohranja pomen 'podoba (kot znak)' in zato prvotnejši pomen besedne družine *pisati*, bolj verjetno 'risati' kot pa 'barvati', kot je menil Erjavec l.c.

Dominantni in arealno široko potrjeni pomen 'scribere' je v tej slovenski besedni družini slovanskega izvora pozen. Ker se pomen 'scribere' pri glagolu pojavlja v vseh slovanskih jezikih, so v času med 10. in 11. stoletjem, ko že govorimo o slovenščini kot samostojnem slovanskem jeziku, Slovenci glagol *pisati* že uporabljali za označevanje dejanja pisanja, a je pomen 'scribere' v besedni družini prevladal kasneje, v nadaljnjem

²¹¹ V tem pomenu navaja leksem *pismo* Erjavec, LMS 1882–1883, 1883, 222, ki je izpostavil, da ohranja še prvotni pomen glagola *pisati*, namreč 'barvati'. Iz tega vira ga je vzel Pleteršnik.

slovenskem razvoju. Vznik pomenske motivacije za pomen 'pisati' pa more biti starejši od slovenskega jezikovnega sistema.

Zunajslovanska komparativna evidenca nakazuje, da se je pide. aoristni koren **peik'*-²¹² prvotno uporabljal za označevanje vrezovanja (in s tem verjetno krašenja) trde površine, kar nakazujeta sti. nazalno infigirani prezent *piḿśāti* 'izklesati, obrezati, oblikovati, krasiti' < **pi-n-k'-é-* in gr. pridevnik *πικρός* 'režoč, bodeč, oster' < **vrezan*'. Iz tega sledi, da se je pomen 'pisati', ki je v tej besedni družini znan tudi v drugih indoevropskih jezikih (prim. stperz. *ni-piš-ta-* 'zapisan', toh. B *piṅkāṃ* 'barvati, pisati', lit. *piēšti piešiù* 'risati, skicirati, slikati, pisati'), iz 'vrezati' najverjetneje razvil prek 'črte vleči = risati' enako, kot se je podobna pomenska specializacija iz '(z ostrim predmetom) praskati in oblikovati' realizirala v latinskem glagolu *scribere* 'pisati' (prim. sorodno lit. *skriēbti skriebiù* 'kroge delati, risati'):

pide. **peik'*- 'vrezati' → 'črte vleči = risati' → 'pisati'²¹³

V refleksivu **p̄sāti se* k **p̄sāti* 'scribere' je do leksikalizacije v 'imeti priimek', ki je slovenska (*pisati se*, *pišem se*), hrvaška (*pisati se* 'imeti priimek', čak. *pīsāt se*), srbska (*pisati se*), poljska (*pisac się*), češka (zastarelo *psāti se*) in slovaška (*pisat' sa*), prišlo pozno. Verjetno je, da se je ta pomen pod vplivom n. *sich schreiben* 'imeti priimek' v slovanskih jezikih paralelno osamosvojil iz predpinskih glagolov tipa sln. *pod-pisati* 'ime in/ali priimek napisati (in s tem potrditi zgoraj napisano besedilo)',²¹⁴ ki so kalki po n. *unter-schreiben* oz. lat. *sub-scribere* 's svojim podpisom potrditi/podpreti kaj'.

Še pred nastankom pomena 'scribere' se je iz 'risati' razvil pomen 'barvati', saj je barvanje samo posebna vrsta risanja. Pomen 'barvati' je v slovenščini narečen, znan v refleksivu *pisati se* iz zgornje Soške doline: *črešnje se uže pišejo* 'češnje se že barvajo' (Pleteršnik po Erjavcu, LMS 1880, 168), v historičnih virih pa nastopa le v Kastelec-Vorenčevem slovarju: *dopiſfati* 'appingo, permalati, domalati'. Širši areal tega pomena nakazuje primorsko gradivo, kjer se za označevanje grozdja, ki zori, v Črnem Kalu uporablja glagol *pisati se*: *se piše* 'zori', v Šmarju pa se zrelo grozdje označuje z *je pisano* 'je zrelo'²¹⁵ ← sln. **je pisano* 'je obarvano'. Pomen 'zoreti' se je na tem območju moral razviti iz 'barvati se'.²¹⁶ V okviru tega glagola je bil pomen 'barvati' do sedaj zabeležen še

²¹² Iz istega korena nekateri izvajajo lat. *pingere* 'slikati, risati, barvati' (prim. Schrijver 1991: 499–500, de Vaan 2008: 466), kar se prek pide. korena **peig-*, sinonimnega s **peik'*-, povezuje s psl. **pēga* f 'lisa, madež' itd. (Bezljaj ESSJ: III, 20). Jezikovni občutek o povezanosti med korenoma je bil pretrgan že v predpraslovanskem obdobju.

²¹³ Za pomenske razvoje znotraj slovanskega jezikovnega območja je malo verjetno, da bi se pomen 'pisati' razvil iz 'barvati', kot je domneval Mayrhofer: II, 168.

²¹⁴ Prim. v 16. stoletju *Natu fe je Krajl Darius podpiſfal* (Dalmatin 1584: II,99a), *Ta fe piffe en Krajl od te Deshele* (Trubar 1595: III, 132). Izgleda, da je bil reflektiv *pisati se* v pomenu 'imenovati se', pri nas verjetno v rabi že v 16. stoletju. V sodobni frazi *podpisati kaj* v pomenu 'potrditi kaj, strinjati se' (npr. *to pa podpišem* 'to potrjujem, s tem se strinjam') se še ohranja pomenski odtенок kalka, ki je vseboval tudi sém 'potrditi = strinjati se (z zgornjim besedilom)'.

²¹⁵ Gradivo je vzeto iz SDLA-SI: II, 258.

²¹⁶ V bližnjem Belvedurju se za grozdje, ki zori, uporablja zveza *je za'čelo šariti* (SDLA-SI: II, 258).

v hrvaških starejših slovarjih,²¹⁷ v narečni poljščini,²¹⁸ v lužiščini, kjer je pomen 'barvati' glagola *pisac*, *pišu* oz. *писац*, *пишу* zastarel (Schuster-Šewc: 1067), in v ruskem *pisatъ*, kjer se je pomen 'z oljnimi barvami slikati (na platno)' verjetno razvil iz 'barvati'.

Še starejši pomen od 'risati' in 'barvati' ter 'pisati' ohranja hapax legomenon *podpisati* 'podorati', izpričan v 17. stoletju v Kastelec-Vorenčevem slovarju: *podpišati* 'subarare, prashiti'²¹⁹, ki kaže, da se je glagol uporabljal tudi v poljedelski terminologiji. V pomenskem oziru je glagol najbližji kaš. *piskac*, *pišče/piskâ* 'plitvo orati, površno rahljati zemljo', 'riti, kopati (o merjascih in prašičih)', *popiskac* 'razriti', *popisk* 'plitvo oranje', kar je Popowska-Taborska kot izglagolsko izpeljanko na *-ka-* povezala s psl. **pъsati* (SEK: IV, 162). V to pomensko skupino bi bilo mogoče pritegniti tudi ukr. *pysaty rjadky* 'po njivi označiti brazde za sejanje' (Grinčenko), srb. dial. *pisánica* 'brazgotina na roki kot ostanek cepljenja proti črnim kozam' (Piva – Gagović 2004) in sln. *pisa* 'maroga' (Pleteršnik). Ker pomeni navedenega gradiva označujejo dejanje (in rezultat), ko se ravna/gladka površina s predmetom dela neravna/negladka, tj. se brazda, je pomen te besedne družine primerljiv s pomenom psl. **borzdâ*, **borzda/iti* oz. psl. **čersti črtešъ* 'rezati, črte vleči, krčiti (ledino)', v hierarhiji pomenov pa je najbližji prvotnemu pomenu pide. korena **peik-* 'vrezati', ki ga še ohranja gr. *πικρός* 'režoč, bodeč, oster' < **vrezan*'. V praslovanščini in kasneje se je z glagolom **pъsati* označevalo brazdanje različnih površin, npr. zemlje (sln. *podpisati*, kaš. *piskac*), kože (srb. dial. *pisánica*) ali povoskane površine (sln. *pisánica* 'pirh').²²⁰

Slovensko-hrvaško-rusko-poljsko-lužiški ustreznik **pisati* (*se*) 'barvati (*se*)' je v pomenskem oziru blizu členom **pъstrъ* adj (→ **pъstrъ* f) in **pъsъ* m 'canis' < 'pisan'.

Pri **pъstrъ* večjo starost pomena 'pisan' iz **vrezan* nakazuje sti. pridevnik *šilpá-* 'pisan', ki je prek premeta **piš-lá-* nastal iz iste pide. pridevniške predloge **pik'-ró-s*²²¹ kot psl. **pъstrъ* 'pisan' in gr. *πικρός* 'režoč, bodeč, oster', v katerem se starejši sém 'vrezati' še ohranja.²²²

Pri **pъsъ* m 'canis' se prek **pik'-ó-s k'(u)uón* 'pisan pes' večja starost pomena lahko utemeljuje s sti. *pišá-* m 'pisana, šekasta žival' (Mayrhofer: II, 134).

Ker je pomen 'versicolor' znan tudi v gr. *ποικίλος* adj 'pisan, pester' < **poik'-i-ló-s* in ker se v participu preterita pasiva > pridevniku **pisanъ* v slovenščini in širše neposredno ali posredno pojavlja enak pomen 'versicolor; variegatus' (prim. hrv. kajk. *pisan* 'varie-

²¹⁷ Po podatkih iz ARj je bil pomen 'pingere' zabeležen v slovarjih Vrančiča, Mikalje, Della Belle in Stulića.

²¹⁸ Pomensko specializirano na barvanje velikonočnih jajc v p. dial. *pisac* 'velikonočna jajca barvati' (Karłowicz SGP).

²¹⁹ To je najstarejši zapis glagola *prašiti* 'podorati'. Do sedaj je bil v rahlo drugačnem pomenu 'okopavati' znan na slovenskem jezikovnem obrobju (prim. belokranjsko *prášiti* 'drugič vinograd okopavati' – Pleteršnik), v SSKJ pa je kot narečni predstavljen takole: *prášiti*, *prášim* 'delati, orati praho'. Slovanski glagol **poršiti* v pomenu 'okopavati' poznajo tudi drugi južnoslovanski jeziki (Snoj ESSJ: III, 101; BER: V, 612ss.; Kurkina 2011: 147).

²²⁰ Podobne pomenske razmere najdemo v besedni družini *črtati*, ki se je prav tako tudi še v slovenščini uporabljala za označevanje pojmov s področja obdelovanja zemlje.

²²¹ Glede fonetike v staroindijskem pridevniku Mayrhofer: II, 640.

²²² Aktivni pomen grškega pridevnika proti pasivnemu v slovanščini in stari indijščini je sekundaren, ker je lahko nastal iz prvotnega pasivnega oz. rezultativnega 'vrezan, zarezan' po percepciji, da so vrezani oz. zarezani predmeti praviloma ostri in bodejo.

gatus, versicolor', *pisanica* 'pirh', 'vrsta jabolka',²²³ č. *písaná jablka* 'pisana jabolka' (Machek 1968: 485.) itd.), je upravičeno predpostaviti, da je bil glagol **p̥sāiti* pred pretežno leksikalizacijo v 'scribere' nosilec pomena 'risati' in 'barvati' in tudi, da je verjetno enak pomen imel glagol tudi ob vstopu v posamezne slovanske jezikovne sisteme.

Ko so se Slovani v primerjavi z drugimi evropskimi narodi razmeroma pozno srečali s pisavo in pisanjem, so to inovacijo v svojem svetu percepcij bolj verjetno kot barvanje znakov dojemali kot risanje znakov in za njegovo jezikovno označevanje izbrali besedno družino **p̥sāiti* v pomenu 'risati, tj. črte vleči'. Ko se je v zavesti že ustalilo, da 'risati' pomeni 'pisati, tj. s pisalom oblikovati znake = črke in tako oblikovati sporočilo', je v besedni družini pomen 'scribere' postajal vedno bolj dominanten in je na obrobje rabe začel potiskati starejše, ki so še obstajali, tj. 'brazdati zemljo/kožo', 'risati', 'barvati'. Jezik se je zaradi polisemije glagola **p̥sāiti* in pred pretečo izgubo pomenov 'risati' in 'barvati' reševal tako, da ju je začel nadomeščati z drugimi leksemi, najpogosteje z glagoli tujega izvora, kot sta npr. sln. *rīsati* 'risati' (SSKJ) ← srvn. *rīzen* 'črte vleči, risati'²²⁴ ali *mālati* 'barvati'²²⁵ ← stvn. *mālōn* 'barvati', 'risati' itd.²²⁶

Schema besedotvornih in pomenskih razvojev v besedni družini PISATI bi izgledala takole:

Pide. **peik'*- 'vrezati'

1. pide. dial. **p̥éik'-je-* 'vrezovati' → 'črte vleči' → 'brazdati' / 'risati' → 'barvati'

<p>psl. (<i>*p̥sāiti</i>) <i>pis'ešb</i> 'brazdati zemljo'</p> <p>psl. (<i>*p̥sāiti</i>) <i>pis'ešb</i> 'risati' > pozno psl. 'scribere'</p> <p style="padding-left: 2em;">→ slov. <i>*pisár'b</i> m</p> <p style="padding-left: 4em;">→ slov. <i>*pisárъna</i> f > č. <i>pisárna</i></p> <p style="padding-left: 2em;">→ slov. <i>*pisъcbъ</i> m</p> <p style="padding-left: 2em;">→ slov. <i>*pisátel'ъ</i> > r. <i>pisátelъ</i></p> <p>psl. <i>*pisъmô</i> n 'risanje'</p> <p style="padding-left: 2em;">→ slov. 'pisanje'</p> <p>psl. <i>*p̥sāiti se</i> 'barvati se'</p> <p style="padding-left: 2em;">→ psl. <i>*pisanъ</i> ptc 'obarvan = pisan'</p> <p style="padding-left: 4em;">→ slov. <i>*pisanica</i> f 'kar je obarvano'</p> <p style="padding-left: 4em;">→ slov. <i>*pisanъka</i> f 'kar je obarvano'</p>	<p>> sln. <i>podpisati</i> 'podorati';</p> <p>> sln. <i>pisati</i> 'scribere'</p> <p style="padding-left: 2em;">→ <i>pisati se</i> 'imeti priimek';</p> <p>> sln. <i>pisár</i>;</p> <p>⇨ sln. <i>pisárna</i>;</p> <p>> sln. <i>pisec</i>;</p> <p>⇨ sln. <i>pisátelj</i>;</p> <p>> sln. <i>pismo</i> 'znamenje';</p> <p>> sln. <i>pismo</i> 'litterae itd.';</p> <p>> sln. <i>pisati se</i> 'barvati se (češnje)'</p> <p style="padding-left: 2em;">→ 'zoreti (grozdje)';</p> <p>> sln. <i>pisán</i> 'različnih barv';</p> <p>> sln. <i>pisanica</i> 'pirh' itd.;</p> <p>> sln. <i>pisanka</i> 'pirh' itd.;</p>
--	--

 2. pide. **pik'-ró-s* adj 'vrezan' (gr.) → 'pisan' (sti., slov.)

<p>psl. <i>*p̥bstrъ</i> 'pisan' > r. <i>pěstryj</i> 'pisan, raznovrsten'</p> <p style="padding-left: 2em;">→ psl. <i>*p̥bstrъ</i> f, Asg <i>p̥bstrъub</i> 'pisanost'</p>	<p>⇨ sln. <i>pěster</i> 'raznovrsten';</p> <p>>> sln. <i>postřv</i> 'Salmo fario';</p>
---	--

 3. pide. dial. **pik'-ó-s* (*k'(u)uōn*) 'pisan (pes)'
psl. <i>*p̥bsъ</i> m 'canis' → psl. <i>*p̥bsъib(-ib)</i> adj	> sln. <i>pěs</i> 'canis'; > sln. <i>pásji</i>.

²²³ Za slovenščino glej zgoraj.

²²⁴ Z isto tujo predlogo je bil pomen 'risati' nadomeščen v več drugih slovanskih jezikih (prim. ESSJ: III, 182).

²²⁵ Prim. gor. *mà:lat am* 'slikati z barvami' (Škofic Diss. 1996), dol. *-mà:lat* (Smole Diss. 1994).

²²⁶ Z isto tujo predlogo je bil pomen 'barvati' nadomeščen v več drugih slovanskih jezikih (prim. ESSJ: II, 163).

Diahrona besedna družina PISATI vsebuje v slovenščini najmanj deset etimologemov, in sicer

- a) ‘scribere’: *pisati, pismo* itd.;
- b) ‘imeti priimek’: *pisati se*;
- c) ‘orati’: *podpisati*;
- d) ‘risati’: *pismo* ‘znamenje’;
- e) ‘barvati, obarvan = pisan’: *pisati se, pisan*;
- f) ‘zoreti’: *pisati se, pisan*;
- g) ‘pirh’: *pisanica, pisanka*;
- h) ‘raznovrsten’: *pester*;
- i) ‘Salmo fario’: *postrv*;
- j) ‘pes’: *pes, pasji* itd.

Čas njihovega nastanka obsega obdobje od praindoevropsčine do slovenščine, ob vstopu besedne družine v praslovanski sistem pa so jo verjetno sestavljali štirje etimologemi, in sicer

- a) **‘brazdati (zemljo/kožo)’**;
- b) **‘risati’**: iz tega se je kasneje razvil dominantni ‘scribere’, ki v nekaterih slov. jezikih generira etimologem ‘imeti priimek’;
- c) **‘barvati’**: iz tega se je verjetno samo v slovenščini razvil etimologem ‘zoreti’;
- d) **‘pisan’**: iz tega se je razvil ‘Salmo fario’, z izposojenko *pester* pa je bil v slovenščino importiran še pomen ‘raznovrsten’;
- e) **‘pes’**.

Besedotvorno jedro etimologemov ‘brazdati’, ‘risati’ in ‘barvati’ je bil glagol **p̥sǎti* s samostalnikom **p̥is̥m̥o*, besedotvorno jedro etimologema ‘pisan’ pridevnik **p̥s̥tr̥v̥*, etimologema ‘pes’ pa samostalnik **p̥s̥v̥*. Vsa ta etimologemska jedra so bila v praslovanščini besedotvorno produktivna, najbolj pa glagol, v okviru katerega so se v njem ali v njegovih tvorjenkah kasneje ustvarili novi etimologemi, npr. ‘pirh’, ‘imeti priimek’, ‘zoreti’ itd.

4.3.1.5.2 Diahrona besedna družina RDETI v slovenščini

Med najstarejšimi prepoznanimi koreninami, s katerimi so Indoevropejci označevali rdečo barvo, spada **(H₁)reud^h-²²⁷* ‘rdeče delati’.

V praslovanščini so ta koren ohranjale tvorjenke z njegovo polno stopnjo, tj. vsaj **r̥ud̥* adj ‘rdeč’, (verjetno) **rud̥n̥* adj ‘rdeč’, **rud̥ǎ* f ‘ruda’, **rume/ě/ęn̥* adj ‘takšne barve kot mišica (= meso), tj. rdeč’, prim. lit. *raumuõ*, g. *raumeñs* ‘mišica’, **r̥us̥* adj ‘rdeč’ (→ **r̥ūs̥* ‘rdečkast’) in (verjetno) **rud̥l̥* ptc pret akt, in tudi z ničto, tj. vsaj **r̥d̥ěti* ‘rdeč postajati’, **r̥dr̥* adj ‘rdeč’, **r̥d̥ǎ* f ‘rja’, **r̥d̥ǎv̥* adj ‘rdeč’.

²²⁷ Z vzglasnim laringalom **H₁* se koren rekonstruira na podlagi vzglasnega samoglasnika v gr. ἐρυθρός proti sti. *rudhirá-*, lat. *ruber* itd., čeprav je možno, da grška vokalna proteza ni laringalnega izvora, ker grščina besed z vzglasnim *r-* tako kot tudi hetitščina nima.

Primeri, kot so sln. pkm. *rička* ‘rdeča kobila’ (Novak 1996) in hrv. dial. *rîčka* ‘ime domačim živalim rdečerumene barve’ (ARj) ter slš. *ryzka* ‘rdeča krava’ (Jungmann), pa narekujejo, da bi bilo na praslovansko jezikovno stopnjo treba projicirati tudi pridevnik **ryd’b* ‘rdeč’, ki se ne ohranja le v sln. vzh. štaj. *rîdž* adj ‘lisičje rumen’ (Pleteršnik), ampak tudi v stsl. *ryždb* ‘rdeč’ in drugje.

Posebno pozornost v tej besedni družini zasluži pridevnik **rьdrь*, ki je zaradi ustreznikov v številnih drugih indoevropskih jezikih (prim. sti. *rudhirá*-²²⁸ ‘rdeč’, gr. ἐρυθρός ‘isto’, mik. *e-ru-ta-ra*, lat. *ruber* in toh. A *rtär*, toh. B *ratre*²²⁹) zanesljive praindoevropske starosti, v slovenščini pa je bil drugače kot v nekaterih drugih slovanskih jezikih (prim. hrv. dial. *rdar*, f *rdra* ‘rdeč’ (Istra – Nemanić: 1885:21; ARj), r. dial. *rědryj* ‘rdeč, rdeče-rumen (o rogati živini)’, r. csl. *rьdьrь* ‘rdečkast’, csl. *rьdrь* ‘rdečkast’) evidentiran pozno in samo v istrskem fitonimu *’ardra* ‘roža’ ‘poljski mak’ (Belvedur, Pregara – SDLA-SI: I, 134), iz katerega je razvidno, da pridevnik v njem nastopa v pomenu ‘rdeča’. Če ta novi podatek povežemo z že znanimi, da se v slovenščini pridevnik **rьdrь* ‘rdeč’ kot tak ohranja tudi še v:

- a) tpn *Árdro* n, g *ega* ‘naselje pri Raki v o. Krško’ (okoli leta 1400 *Rederen*),
- b) tpn *Árdro* n, g *ega* ‘naselje pod Velikim Trnom v o. Krško’,
- c) hdn *Ardra* ‘pritok Račne, severozahodno od Rake’, ki je bil leta 1575 zabeležen kot *pachl Ertra auf die Mull* (Bezljaj 1956–1961: I, 39)

nedisimiliran tudi v izpeljanki

- d) fitonimu *rdrič* m, g *iča* ‘Polygonum’ (Dolenjska – Pleteršnik) < **rьdr-ít’b* (Snoj ESSJ: III, 161)

disimiliran ($r : r \rightarrow \emptyset : r$ ali $r : r \rightarrow n : r$) v izpeljankah, ki so nastale na podlagi besedotvornih vzorcev, ki so v slovenščini bodisi še produktivni, in sicer v

- e) zoonimu *adríca* f ‘rdeča mravlja’ (Pohorje) < **rьdr-íca* (Bezljaj ESSJ: I, 2),
- f) fitonimu *adráš* m ‘Quercus ilex = črni hrast’ (Jarnik 1832, Murko 1833¹, Janežič 1851, Pleteršnik po Medvedovi rokopisni zbirki iz leta 1857) < **rьdr-aš’b* ‘rdeči (hrast)’ (Bezljaj ESSJ: I, 2), prim. lat. *rōbur* n ‘hrastovina’

bodisi ne, in sicer v

- g) ihtionimu *andróga* f ‘zelo ploščata manjša sladkovodna riba s topim gobcem in rdečkastimi spodnjimi plavutmi = Blicca björkna’ (SSKJ), pkm. *andròga* ‘Scardinius erythrophthalmus’ (Novak 1996)²³⁰ < **rьdr-ǫga* (Bezljaj ESSJ: I, 4)

²²⁸ Namesto pričakovanega sti. **rudhra-* s sekundarnim *-i-* verjetno pod vplivom pridevnika *rudhi-* v zloženkah, prim. *rudhi-krá-* m ‘ime nekega demona’ (NIL: 580).

²²⁹ O isti pide. tvorbi v drugih indoevropskih jezikih NIL: 581–582.

²³⁰ Ihtionim je bil zabeležen že v slovarjih Pohlina, Gutsmana, Janežiča 1851.

je bilo območje rabe pridevnika *rder* 'rdeč' na našem ozemlju razmeroma obsežno in se je od Pohorja prek Štajerske in Dolenjske razprostiralo tja do Istre. Območje njegove rabe v hrvaščini pa ni bilo omejeno le na Istro, ampak je segalo tudi v kajkavščino, kot priča iz 13. stoletja znan tpm *Redri Dol* (Skok: III, 117). Pridevnik je bil v slovenskem delu Istre zamenjan z refleksom pridevnika **rbd'āv̄b* 'rdeč',²³¹ drugod pri nas pa z neologističnim pridevnikom deležniškega izvora **rbdēt'b* 'rdeč', ki je tudi kajkavski, prim. *erdéč* 'rdeč' (Belostenec).

Schema diahrone besedne družine RDER 'rdeč' bi izgledala takole:

pide. <i>*(H₁)rud^h-ró-s</i> 'rdeč' (slov., sti., lat., gr., toh.)	
> psl. <i>*r̄bdr̄b</i> , f <i>r̄bdr̄ā</i> , <i>r̄bdr̄ò</i> adj (ap B) 'rdeč'	> sln. <i>ʼardra</i> 'roža' 'poljski mak'; → sln. <i>Ardra</i> , <i>Árdro</i> ;
→ psl. <i>*r̄bdr-ǫga</i> f 'kar je rdeče'	→ ^{disim} sln. <i>andr̄oga</i> 'Blicca björkna';
slov. <i>*r̄bdr-ašb</i> m 'kar je rdeče'	→ ^{disim} sln. <i>adr̄áš</i> 'Quercus ilex';
slov. <i>*r̄bdr-īca</i> f 'kar je rdeče'	→ ^{disim} sln. <i>adr̄ica</i> 'rdeča mravlja';
slov. <i>*r̄bdr-īt'b</i> m 'kar je rdeče'	> sln. <i>rdrič</i> 'Polygonum'.

Besedna družina RDER vsebuje v slovenščini pet etimologemov, in sicer:

- 'rdeč';
- 'Blicca björkna';
- 'Quercus ilex';
- 'rdeča mravlja';
- 'Polygonum'.

Razen etimologema 'rdeč' in morda še 'Blicca björkna' so vsi mladi, internoslovenskega nastanka.

Schema besedotvornih in pomenskih razvojev bi v besedni družini RDETI izgledala takole:

Pide. **(H₁)reud^h-* 'rdeče delati'

- pide. **(H₁)reud^h-e-* vb 'rdeče delati' (gr.)
> psl. *?*rusti rudešb*
→ psl. *?*rudl̄b* ptc²³²
→ slov. *?*rudliti* denom → sln. *?zaruljen* 'zdrav'.
- pide. **(H₁)roud^h-mén-* 'kar je rdeče (> mišica)' (lit.)
→ pide. dial. **(H₁)roud^h-men-no-* adj 'rdeč'
> psl. **rumEnb*²³³ adj 'rdeč' → sln. *rumen* 'rdeč, rumen'.

²³¹ V Istri je pridevnik *rjav* v pomenu 'rdeč' dobro izpričan, v Koštaboni celo poljskemu maku rečejo *r'jāvā* 'ruožā' (SDLA-SI: I, 134).

²³² Na obstoj takega deležnika je mogoče sklepati na podlagi č. *vyrudlý* 'obdelal, ki nima več barve' (Maček 1968: 523), kjer je antonimični pomen **'nerdeč'* verjetno sprožila predpona *vy-*.

²³³ V rekonstrukciji znak *E* nadomešča slov. **e*, **ě* in **e*.

3. pide. **(H)rud^h-ó-s* adj 'rdeč' (lit., let.)

pide. dial. **(H₁)rudh-e-H₁(-ie)-* 'postajati rdeč'

> psl. **r^hd^heti r^hd^hišb*

→ slov. ptc **r^hd^het'*

> sln. *rdéti* 'postajati rdeč';

> sln. *rděč* 'rdeč'.

4. pide. **(H)rud^h-i^o-s* adj 'rdeč'

> psl. **r^hd^h'b* adj 'rdeč'

→ psl. **r^hd^h'á* f 'kar je rdeče'

→ slov. **r^hd^h'áv^hb* adj 'kot **r^hd^h'á*'

→ psl. **r^hd^h'b* adj 'rdeč'

→ slov. **r^hd^h'bka* f

> sln. *rja* 'robigo';

> sln. *rjāv* 'rdeč, rjav';

> sln. *rička* 'rdeča kobila'.

5. pide. **(H)rou^h-o-s* adj 'rdeč' (sti., lat., stir., lit., let.)

> psl. **r^húd^hb* adj

→ psl. **rudá* f 'ruda'

→ slov. **rud^hnb* adj 'kot *rudá*'²³⁴

> sln. *rûd* 'rdeč, rjav';

> sln. *rûda* 'ruda';

>> sln. *?run* 'rdečkastorjav'.

6. pide. **(H)rou^h-so-s* adj 'rdeč' (lat.)

> psl. **r^hús^hb* adj 'rdeč'

→ psl. **r^hús^hb* adj 'rdečkast'²³⁵

→ slov. **r^hisica* f

> sln. *?rûs* 'rdeč';

> sln. *?rûs* 'rdeč, rjavkast, rumen';

> sln. *rûsica* 'mravlja'.

7. pide. **(H)rud^h-ró-s* 'rdeč' (slov., sti., lat., gr., toh.)

> psl. **r^hdr^hb*, f *r^hdrá*, n *r^hdró* adj 'rdeč'

→ psl. **r^hdr-óga* f 'kar je rdeče'

slov. **r^hdr-aš^hb* m 'kar je rdeče'

slov. **r^hdr-íca* f 'kar je rdeče'

slov. **r^hdr-ít^hb* m 'kar je rdeče'

> sln. *'ordra 'rōža* 'poljski mak';

→ sln. *Ardra, Árdro*;

→^{disim} sln. *andróga* 'Blicca björkna';

→^{disim} sln. *adráš* 'Quercus ilex';

→^{disim} sln. *adrica* 'rdeča mravlja';

> sln. *rdrič* 'Polygonum'.

4.3.1.5.3 Sheme nekaterih slovenskih diahronih besednih družin različnega izvora

Diahrona besedna družina GOVEDO

Pide. **g^oou-* m/f 'govedo = krava/bik'

→ psl. **gou^hě* m, Asg *gōu^hen^h* 'govedo = krava/bik'

→ psl. kolektiv **gou^hed^hb* f

→ psl. singulativ **gou^hedo* n

→ slov. **gōu^hen^h-b^hsk^hb* adj

→ slov. **gōu^hen^hšč^h-b^hsk^hb* m

→ slov. **gōu^hen^h-b^hnb* adj, f -*bna*

→ slov. *?*gou^hě* n, g *gou^hěte*

→ slov. *?*gou^hět^h'b^hjb* adj

>> sln. *γo'v^he/góvo*;

> sln. *govêd*;

> sln. *govédo*;

> sln. *govénski* 'goveji';

> sln. *govensček* 'goveji iztrebek';

>> sln. *γo'vānā* 'goveji iztrebek';

> sln. *goveči* 'goveji'.

²³⁴ Tak slov. pridevnik nakazuje stč. *rudný* 'rdeč' (Machek 1968: 523; Bezlaj ESSJ: III, 207).

²³⁵ O obstoju sekundarnega staroakutiranega pridevnika **r^hús^hb* (ap A) iz prvotnega **r^hús^hb* (ap C) Furlan, SR 51/Posebna št., 2003, 16s.

Diahrona besedna družina OVCA

Pide. **H₂éui-* m/f 'ovca/oven'→ pide. dial. **H₂éui-ko-* 'ovca/oven'> psl. **оѡѡѡѡ* m 'oven' (r., gl., pomor.)> sln. **ovec* 'oven';>> sln. *úbach/wúbac* 'oven';> sln. *ovec* 'koštrun';psl. ?**оѡѡѡѡѡѡ(ѡѡ)* adj> sln. *ovčji*;→ pide. dial. **H₂éui-kéH₂* f 'ovca'> psl. **оѡѡѡѡ* f 'ovca'> sln. *óvca* 'ovca';→ psl. ?**оѡѡѡѡѡѡ(ѡѡ)* adj> sln. *ovčji*;→ slov. **оѡѡѡѡѡѡ*> sln. *ovčár*;→ slov. **оѡѡѡѡѡѡѡѡ*> sln. *ovčarica*;→ pide. dial. **H₂éui-no-* adj 'pripadajoč ovci/ovnu' (slov., balt.)> psl. **оѡѡѡѡѡ* m 'oven/ovca'> sln. *óven*.

Diahrona besedna družina KLOKA

Stir. *clocc* 'zvon' (srbret. *cloch* 'isto')⇒ srlat. *clocca* 'cerkveni lesteneč v obliki zvona'/stfurl. **cloca*⇒ sln. *klóka* 'cerkveni lesteneč';> *kóka* 'lesteneč';> furl. *clòcie* 'lesteneč z več svečami/žarnicami'⇒ sln. *k'lo:ča* 'cerkveni lesteneč';> it. ben. *chioca* 'lesteneč'⇒ sln. *č'o:ka* 'cerkveni lesteneč'.

Diahrona besedna družina LJULJKA

Rom. **l'o:l'u* 'Lolium temulentum' (prim. it. *glioglio* ob *loglio*) << lat. *lolium* n)⇒ psl. **l'úl'ъ* m 'Lolium temulentum'→ slov. **l'úl'-bka*> sln. *ljúljka* 'Lolium temulentum';→^{disim} sln. *jujka*;→^{disim} sln. *lúnka*.

Diahrona besedna družina AJER

Furl. *àer/àjar* 'zrak, veter' m (< lat. *aer* m ⇔ gr. *ἀήρ* f):⇒ sln. *ájer* 'zrak';>> sln. *valjer* 'zrak'.²³⁶

²³⁶ Ta istrska različica je nastala po univerbizaciji predložne zveze *v *ajer* 'v zrak' in po narečnem fonetičnem razvoju sln. *i* > *l'* kot v *pajek* > *paljek*, *jesen* > *lesen* (Furlan, *Annales* 15/2, 2005, 408–409).

Diahrona besedna družina GARTROŽA

Bav. avstr. *Gartenrose* 'vrtnica'

- ⇒ sln. *gártroža* 'vrtnica';
→^{disim} sln. *gáltroža* 'vrtnica';
> sln. *gáŭtroža* 'vrtnica';
→^{premet} sln. *gatroŭža* 'vrtnica';
→ sln. *áltroža* 'vrtnica'.²³⁷

Diahrona besedna družina ŽNIDAR

Srvn. *sniden* 'rezati, krojiti'

→ srvn. *snidære* 'sartor'

- ⇒ sln. **žnīder* >> *žnīdar* 'sartor';
→ sln. *žnīdar* 'sartor';
→ sln. fem *žnī(n)darica*;

> srvn. bav. **sneider* 'sartor'

- ⇒ sln. **žnējder* >> *žnējdar* 'sartor';
→ sln. fem *žnējdarica*;

> nv. *Schneider* 'sartor'

- ⇒ sln. **šnajdj* >> *šnājder/šnājdar* 'sartor';
→ sln. fem *šnājdrica/šnājdarica*.

²³⁷ Po sln. dial. aferezi.